

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ
Մ Ա Ս Ի Ն

ԱՐՄՅԱՆ

Նվիրվում է հաշատու Արուսյանի
ծննդյան 135-ամյակին

*Посвящается 135-летию со дня рождения
Хачатура Абовяна*

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

СОВРЕМЕННИКИ
О
ХАЧАТУРЕ АБОВЯНЕ

(На армянском языке)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1941

ՅՍՈՒՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ — ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891.99.092 [Արմյան]

Մ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ
Մ Ա Ս Ի Ն

4024

A II
31497

~~ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ~~
~~ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԻ~~

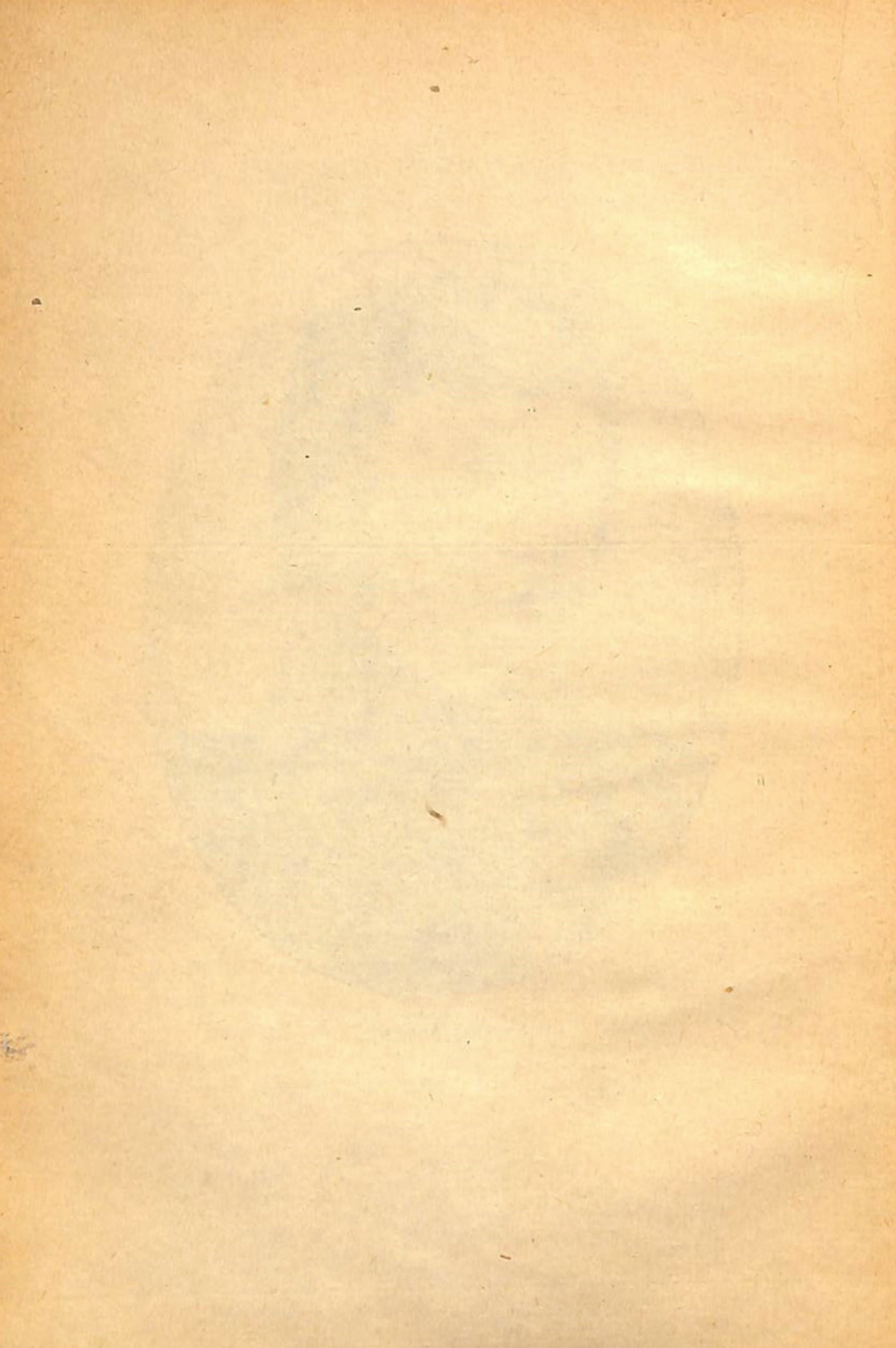

ԱՐՄՖԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1 9 4 1

Տպագրվում է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
Հայկական Ֆիլիալի Նախագահության որոշմամբ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

Բնագետ և բժիշկ Ֆրիդրիխ Պարրոտը (1791—1841) ծնվել է Կարլսրուէ-ում, սովորել է Ռիզլայի և Դորպատի դիմնադիոններում: 1807 թվին ընդունվել է Դորպատի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, որն ավարտել է ոսկե մեդալով: Ճանապարհորդել է Հարավային Ռուսաստանում, Կովկասում, Ղրիմում, Սովդավխայում ու Վալախիայում, կատարելով օդերևութաբանական և բնապատմական ուսումնասիրություններ. նիվելիրովկայի է ենթարկել Սև ու Կասպից ծովերը: Այս ուսումնասիրությունների արդյունքը կալվ Մ. Ենգելզարդի և Պարրոտի «Reise in die Krim und den Kaukasus» աշխատությունը:

1814 թվին դիսերտացիա պաշտպանելով՝ ստացավ բժշկության դոկտորի աստիճան: Կատարելագործվելու համար Պարրոտը մեկնեց Գերմանիա: 1815 թվին վերադարձավ և ծառայության մտավ ուսումնական բանակում իւրեւ զին-վորական բժիշկ, սակայն շուտով թողեց այս պաշտոնը և նորից ձեռնամուխ եղավ դիտական ուսումնասիրությունների՝ աշխատելով մերթ Բեռլինում, մերթ Վիեննայում, Փարիզում, Միլանում և այլն: Նույն ժամանակամիջոցում Պարրոտը բարձրացավ Ալպյան և Պիրենեյան լեռները:

1820 թվին Պարրոտը վերադարձավ Ռուսաստան, իսկ 1821 թվին ստանձնեց Դորպատի համալսարանի ֆիզիոլոգիայի և պաթոլոգիայի ամբիոնը: Լինելով խոշոր գիտնական բժշկության ասպարեզում, նա հետագայում խորացավ ֆիզիկայի մեջ և 1826 թվին ստանձնեց ֆիզիկայի ամբիոնը նույն համալսարանում: Պարրոտի կարևոր ուսումնասիրությունները վերաբերում են գլխավորապես բժշկությանը, ֆիզիկայի վերաբերյալ նրա գլխավոր աշխատությունը հանդիսանում է «Von hohlen Elektroqunet etc.»:

1829 թվին Պարրոտը Արովյանի հետ միասին կատարեց իր հայտնի վերելքն Արարատի գագաթը: Այս ճանապարհորդությունը նկարագրված է նրա «Reise zum Ararat» («Վերելք դեպի Արարատ») նշանավոր աշխատության մեջ:

Պարրոտի և Արովյանի ծանոթությունը, որը շուտով փոխվեց մտերմության և անօրինակ բարեկամության, բախտորոշ նշանակություն ունեցավ վերջինիս համար: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո Արովյանը վերադարձավ Էջմիածին, ուր նրա համար սկսվեց մի ծանր շրջան: Նա եփրեմ կաթողիկոսի թարգմանն էր և քարտուղարը: Ուսման ծաբաով տոգորված պատանու միտքը տգետ հոգևորականների շրջանում, ինչպես անապատում, անուշը չէր գտնում: Արովյանին ձգում էր լուսավոր եվրոպան: Սովորելու, ապա ժողովրդի լուսավորության գործին նվիրվելու միտքը գեշեր-ցերեկ դադար չէր տալիս նրան: Ահա այդ կրիտիկական օրերին Պարրոտի արշավախումբը, Արարատն ուսումնասիրելու նպատակով Էջմիածին է ժամանում: Պարրոտը, դեռևս Թիֆլիսում եղած ժամանակ, Ներսիսյան դպրոցի տե-նուչ Ալամդարյանից շատ նպաստավոր կարծիքներ էր լսել Արովյանի մասին:

էջմիածնում անձամբ ծանոթանալով նրա հետ, Պարբոտը, կաթողիկոսի ակամա համաձայնութեամբ, Արովյանին միացնում է իր արշավախմբին իրեն ուղեկից և թարգման Այս ուղևորութիւնների ժամանակ Պարբոտը ճանաչելով Արովյանի շնորհիւ ու ազնիւ ընտելութիւնը, քնքույշ հոգին, վեհ ձգտումները, ուսման ծարավը և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած պարտավորութիւններին խորը գիտակցութիւնը, սքանչանում է նրա անձնավորութեամբ, սիրում է նրան հայրաբար և կապում նրա հետ ընդմիջում: Պարբոտը ըմբռնեց, թե հողևորականների այլասերված միջավայրում ի՞նչ սոսկալի ճակատագիր է սպասում դուրազաց ու ազնիւ պատանուն:

ՖԻԻԴԻԻՆ ՊԱՐԲՈՏ ԵՎ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

Հասկանալի է, թե Արովյանն իր հերթին ինչպես կվերաբերվեր պատկառելի գիտնականին: Գիտութեան վեհ բարձունքներին հասած Պարբոտը դառնում է գիտութեան լուսը վաղուց ի վեր որոնող Արովյանի իղեալը: Այն պահին, երբ էջմիածնի կղերք՝ դարավոր նախապաշարունքներին գերի դարձած՝ ահով ու գողով է լցվում, լսելով գիտնականի խիզախ ձեռնարկութեան մասին, երբ ըրտրը «անկարելի», «անհնարին» ու «անմիտ» են համարում Արարատի դագաթը բարձրանալու նրա մտադրութիւնը, Արովյանը պատանեկական խանդավառ մտքի մի խիզախ թռիչքով ոտնատակ է տալիս հազարամյա ավանդութիւնները, ոգևորվում է Պարբոտի ձեռնարկութեամբ և սիրահոգաբարձիւնում նրա գիտական արշավախմբին: Խիզախ մահկանացուներին ոտքն առաջինը տրորեց սրբազան ու անմատչելի համարված Արարատի դագաթը, որն անունը երկկուղով էր լցնում հավատացյալների սրտերը:

Հայկական այն ժամանակվա իրականութեան մեջ դա գիտութեան առաջին մեծ հաղթանակն էր կրօնական նախապաշարմունքներէ դեմ:

Իեպէի Արարատի գագաթը կատարած հաջող վերելքից հետո Պարբոտը Արուսեանին խոստացաւ օգնել իրագործելու իր մտադրութիւնները: Պարբոտի միջնորդութեամբ Արուսեանը մեկնեց Դորպատ ուսանելու, որպէս պետական թղթակառու:

Պարբոտն անխոնջ տոկուն գիտնականի, գիտութեան էնտուզիաստի մի ցայտուն օրինակ է: Գիտութեան լույսը դեպի աշխարհի խուլ և մութ անկոնները տարածելու գործը նրա կյանքի նշանաբանն է եղել: Ինքնաբերական խաղաղ միջավայրում ապրող, սակայն լույս և գիտութեան տենչացող պատանին իր ուսման ծաւալով պարտաւորեցնում է նրան: Պարբոտը, հավատարիմ իր սկզբունքին, հավատարիմ գիտութեան գործին, չէր կարող անուշադրութեան մատնել ուսումնաստենչ պատանուն, անկատար թողնել նրա՝ տարիներ իղծը: Պարբոտը Արուսեանի վրա նայում էր որպէս մեր ժողովրդի լուսավորութեան առաջալի վրա և այդ նպատակի համար էլ նրան պատրաստում էր Դորպատում:

Դորպատում անցկացրած վեց տարիների ընթացքում Պարբոտի տունը Արուսեանի համար եղել է հայրական հարազատ մի օջախ, իսկ Պարբոտը և իր կինը ծնողական սեր և խնամք են ցույց տվել նրա նկատմամբ: Ծնորդի՝ Պարբոտի, Արուսեանը սեր և առանձին հոգատարութիւն է վայելել նաև մյուս դասախոսների ու նրանց ընտանիքներէ շրջանում: Թե ինչպիսի կրօնապաշտութեամբ էր լցված Արուսեանը Դորպատի իր գերմանացի բարեկամների և առաջին հերթին Պարբոտի նկատմամբ, երևում է նրա դորպատյան օրագրերի հետեւյալ տողերից. «Բայց ես իմ գերմանացի բարեկամներին անշաղի լինելով պարտական, հարկ ա ինձ՝ որ նրանց անունը, ընտանիք, բազի բազի լավ գործը, առանձին և հատուկ զբոս: Ծննդաբնակ էսպէս գիտուն, բարեհոգի, բանիւրուն անձանց կյանք, արարք, դատարարութիւն, խոսակցութիւն ճշգրիտ հայելի են կենաց ամեն մարդու»:

Հետագայում Արուսեանը Պարբոտի հետ կապված է եղել նամակագրութեամբ և նրանից ստացած նամակներն սիրով և ուսուսիրել են Արուսեանին կամք և արիւթութիւն ներշնչելով նրա դուրսբերել հոգուն:

Արուսեանը միշտ էլ խոր հարգանքով և մեծ ակնածանքով է հիշել իր բազմերակտ ուսուցչին: Պարբոտի մահը ծանր վիշտ է պատճառել նրան: Արուսեանը ջերմ ցանկութիւն է ունեցել այցելելու Պարբոտի գերեզմանը և խորապէս վշտացել է, չկարողանալով իրագործել իր այդ մտադրութիւնը:

Պարբոտի մահվան առթիւ, որը տեղի ունեցաւ 1841 թվին, Արուսեանը մի սրտառուէ բնաստեղծութիւն է գրել:

Նրանք, ովքեր ցանկացել են նստացնել Արուսեանի նշանակութիւնը, ովքեր կամեցել են ցույց տալ Արուսեանի աշխարհայացքի և քաղաքական-հասարակական հորիզոնի սահմանափակութիւնը, հալածարարութեան նշան են դրել Արուսեանի ու Պարբոտի միջև: Պարբոտին ներկայացնելով որպէս միապետական Ռուսաստանի պաշտոնական գիտնականի, Արուսեանին էլ որպէս նրա հոգեզավակի, հայտարարել են նույն սահմանափակ և պահպանողական աշխարհայացքի ծնունդը: Նրանք չեն ուզել հասկանալ մի տարրական ճշմարտութիւն, որ երբեք չի կարելի հալածարարութեան նշան դնել մի ուսուցչի և նրա աշակերտի միջև, երբ խոսքը վերաբերում է ոչ թե սովորական անհատի, այլ

մի պատմական խոշոր անձի, իր մեջ մի էպոխա, մի ժողովրդի կյանքն ամփոփող մեծության։ Պատմական խոշոր անհատի աշխարհայացքը կաղմակերպվում է ոչ թե մեկ կամ մեքանի ուսուցիչները աղդեցությամբ, ոչ թե մի երկրի և մի էպոխայի մեծ ու լուսավոր գաղափարների ներգործությամբ, այլ բոլոր ժամանակների և բոլոր ժողովուրդների կուլտուրաներն այդ անհատի կողմից խորապես քննադատորեն յուրացվելու ճանապարհով։ Արուսյանի աշխարհայացքի և կուլտուրական մակարդակի չափանիշը ոչ թե Պարբոտն է, այլ իր էպոխայի նվրոպայի առաջավոր հայացքներն ու կուլտուրան։ Անտիկ աշխարհի գրականություն և կուլտուրա, իտալական վաղ վերածնություն չրջանի բանաստեղծներ, XVIII դարի Ֆրանսիական մեծ լուսավորիչներ, գերմանական կլասիկ գրականություն և փիլիսոփայություն, XVIII դարի և XIX դարի առաջին քառորդի ուսական գրականություն և, վերջապես, հաղարամյակների պատմություն ունեցող հայ կուլտուրա—ահա թե կուլտուրաների ինչպիսի բարդ խաչաձևումների արդյունք է Արուսյանը։ Եթե սրա վրա ավելացնենք մեր ժողովրդի այն ժամանակվա սոցիալ-քաղաքական կյանքի առանձնահատուկ պայմանները, որի ամենուցալուսն արտահայտիչը դարձավ Արուսյանը, այն ժամանակ անմիտ կերևա Արուսյանի և Պարբոտի համադրումը։

Երեւոյան մի բաժակ թեյի էինք հրավիրված մեր սիրա-
լիր հյուրընկալ հայր Հովսեփի մոտ: Ներկա էին շատ վարդա-
պետներ, որոնց հետ մի քանի ժամ անցկացրինք: Սակայն ինձ
չհաջողվեց մի տյնպիսի զրույց սկսել նրանց հետ, որ բնական
կլիններ հեռու վայրերից եկած և տարբեր պայմաններում ապրող
մարդկանց հանդիպման դեպքում: Բացառութեամբ սարկավազ
Արուստանի, ուսեսերեն մի քիչ հասկանում էին Մանվել վարդա-
պետը և մատենադարանապետ Հովհաննես վարդապետը. իսկ ու-
րիշ հիւրուպական լեզու վանքում ոչ ոք չգիտեր:

Ուղևորների մեր կազմը վանքում մի փոքր ավելացավ:
Ավելացողներից կարևորը վերևում արդեն հիշված երիտասարդ
սարկավազն էր՝ Խաչատուր Արուստան անունով (այսինքն՝ Արուս-
տղա Խաչատուր): Արուստանին վանքն էր սիրալիր կերպով մեզ
ընդառաջելով դրել մեզ հետ: Արուստանը մի կողմից՝ որպես վան-
քի ներկայացուցիչ և միաբանութեան անդամ, մյուս կողմից՝
որպես հայերեն, ուսեսերեն, թաթարերեն և պարսկերեն խմացող
մի անձ, մեզ համար խիստ անհրաժեշտ էր և անփոխարինելի:
Բացի այդ՝ երիտասարդը մեզ ուղեկցելու մի այնպիսի սրտազին
և անշահասեր ցանկութուն ցուցաբերեց, որ ես կարող էի կան-
խադրել, թե նա մեր ձեռնարկմանը ներքին ու աշխույժ հետա-
քըրքրութուն է նվիրում և այդ ձեռնարկման հաջողութեանը
շատ բանով կնպաստի: Եվ իմ ակնկալութունն արդարացավ.
նա սկզբից մինչև վերջ ամեն առթիվ այնպես վարվեց, որ կար-
ծես մեր գործն իր գործը լիներ: Նա գիտութեան իր ծառայով,
իր համեստ ձգտումներով, իր սակավապետութեամբ և իր ջեր-
մեռանդութեամբ, ինչպես և իր մտքի հատկութեամբ, իր սրտով
և կամքի կայունութեամբ վայելում էր մեր շնորհապարտութունն
ու հարգանքը:

Սարկավազ Արուստանի հետ միասին բարձրացա վերև, կանգ-
նեցի փողոցում մի ազատ տեղում և գյուղի (Ագուրի) ավագին
կանչել տվի այնտեղ:

Ժամը 7,30-ին առաջ շարժվեցինք: Բացի ինձանից՝ կային պարոն Փոն Բեհագելը, պարոն Շիմանը, սարկավագ Աբովյանը, չորս հայ գյուղացի Ագուլի գյուղից, երեք ռուս զինվոր 41-րդ եգերական ջոկատից և չորս եղների հոտաղը:

Սարկավագն այս անգամ էլ էր մեզ ուղեկցում. իսկ պարոն Հեհնը, սարի բարձունքի բուսականությունը դիտելու համար, հետևեց մեզ, սակայն առանց մտադրություն ունենալու ձյան սահմանն անցնել:

Մեր ուժերը խնայելու համար, Աբովյանն ու ես, որքան որ գետինը հնարավորություն էր տալիս, ձիով բարձրացանք մինչև Բիփ-Գյոլի հարթությունը:

Աբովյանն այս հրաշալի ճաշին չմասնակցեց, որովհետև ինչ որ եկեղեցական տոնի պատճառով պատ էր: Այսպիսի լարվածության և հոգսերի դեպքումն էլ պատ: Այո, այն էլ առանց որևէ սեթևեթանքի և առանց կանխավ ինձ զգուշացնելու, այլապես ես նրա համար համապատասխան պատուց կերակրի մասին հոգ տարած կլինեի, և ոչ թե կթողնեի, որ նա տաք կոճի թեյով փորձեր իր ուժերը վերականգնել առանց եկեղեցական պատվիրանը խախտելու:

Այս խորհրդածություններից հետո մեկ էլ տեսնեմ՝ Աբովյանն իմ ուղեկիցների մեջ չէ:— «Նա խաչն է տնկում»,— ասացին: Նա էի մտածում այդ ձեռնարկել, այն էլ կլոր վայրի մեջտեղը, վայելուչ կետում, որտեղ խաչն ամենից ապահով կլիներ: Սակայն Աբովյանը սրբազան եռանդով գործի էր կպել և խաչի համար զազաթի հյուսիս-արևելյան ծայրին էր մի կետ ընտրել, որովհետև, ինչպես նա ձիշտ նկատեց, եթե խաչը մեջտեղում տնկված լիներ, հարթությունից բնավ տեսանելի չէր լինի, քանի որ խաչն ընդամենը մոտ հինգ ոտնաչափ բարձրություն ուներ: Որպեսզի խաչը տեսանելի լինի ոչ միայն հարթությունից, այլև Արգուրիից և ս. Հակոբից, Աբովյանը, կյանքը վտանգելով, սեպ զառկվայրի ծայրով այնքան էր առաջ անցել, որ հարթության կենտրոնից մոտ երեսուն քայլ ներքև էր գտնվում, այդ պատճառով էլ ես նրան չէի նկատում: Այնտեղ նա սառցի մեջ փոս էր փորում խաչն ամրացնելու համար:

Գազաթի վրա վեց հոգի էինք.—ես, 2) Պաշտուտը Արուսյան,
Էջմիածնի սարկավագ. Գանաքեռի գյուղացու տղա.

3) Ալեքսեյ Զգրովենկո, 41-րդ եգերական ջոկատից.

4) Մատվեյ Չալպանով » » »

5) Հովհաննես Այվազյան, Արգուրի գյուղացի.

6) Մուրադ Պողոսյան » »

Սարկավագը, թեև հազիվ 20 տարեկան և վանական հան-
գիստ կյանքին վարժված, ոչ մի վայրկյան չէր խուսափում այն
ճիգերից, որ պահանջում էր գործը, և ամբողջ ժամանակ ցուցա-
բերում էր խիզախություն, տոկունություն, ինչպես և բարձր
ողևորություն: Այն ջերմեռանդությունը, որ նրան էջմիածնում
զրդեց մեզ ուղեկցելու, չնայած վանական անհարմար և խանգա-
րող տարազին, որ բաղկացած էր երեք լայն պարեգոտից,—նրան
հաջողությամբ առաջնորդեց նաև Արարատի ժայռածերպերի և
դառիվալրերի վրայով, մղեց նրան, առանց հանգստի մասին
մտածելու, Արարատի գազաթին խաչի մասին հոգալու: Նա այդ
հոգեհարազատ վայրից մի մեծ կտոր սառույց շորի մեջ փաթա-
թած՝ մինչև վաճառը հասցրեց, որտեղ նա այդ սառույցը բաշխեց
և որպես սուրբ վայրի ջուր՝ մի շշի մեջ լցրեց:

Գազաթից վերադառնալիս ս. Հակոբում սարկավագն էջ-
միածնից հրաման ստացավ մեզնից բաժանվելու և իսկույն վաճառ
վերադառնալու: Չնայած սա իմ ծրագրին և էջմիածնում ինձ
տված խոստմանը դեմ էր, ոչ մի կերպ էլ պատճառաբանված չէր,
և, ինչպես պարզվեց, ոչ մի առիթ չուներ, այնուամենայնիվ ես
երիտասարդին բաց թողի հայր Հովսեփին ուղղված մի գրու-
թյամբ, որի մեջ ես իմ ցանկությունն ու ակնկալություններն
արտահայտեցի: Սարկավագն էջմիածին ժամանելուն պես կա-
թողիկոսի մոտ հավաքված հողևորականությունն է ներկայա-
նում, Արարատը բարձրանալու մեր փորձերի մասին տեղեկու-
թյուններ է հաղորդում և իր բարձրագույն պետին մատուցում
է Արարատի գազաթի սառցաջրի շիշը: Ումանք համոես են անում
ջուրը, ցանում կամ քսում են իրենց երեսին: Բոլորն այն դի-
տում են որպես հազվագյուտ արժեք ունեցող թանկագին բան:

Պարոնները բարի են լինում սարկավագին ետ չափհելու, և
նա երբորդ օրը գոհունակություն վերադարձավ ս. Հակոբ:

Այն ժամանակ, երբ ես պարոն Հիննի և սարկավադ Աբովյանի հետ վանքում ետ մնացինք, առաջին անգամ Աբովյանից որոշակի տեղեկութուն ստացա այն մասին, թե ինչպես է կոչվում Արարատի զառիվայրի վրա գտնվող փոքրիկ մատուռը։ ...Սարկավագն ինձ հաղորդեց, որ նա, իմ ցանկությամբ արձանագրութունները որոնելիս՝ մատուռի ներսի պատի մի քարի վրա հետևյալ հայերեն արձանագրութունն է գտել. — «Մատուռ շնորհիվ ես Մխիթարս և իմ ամուսին Թամարը մեր ամբողջ փողը տվինք այս Սուրբ Հակոբ վանքին, և սուրբ եղբայրները դրա գիմաց խոստանում են, ի հիշատակ մեր և մեր ժառանգների, պատարագին մեղ հիշել տարին չորս անգամ»։

Ցերեկը, նախքան պարոն Ֆեդորովի հուկից դեպի Արաքսի դաշտավայրն իջնելու որոշումը, հանկարծ խաղաղ վանքում մի անսովոր կենդանութուն տիրեց։ Վարդապետը, նրա երկու ծառաները, մի քանի ուրիշ գյուղացիներ, սարկավագը և ինձ մոտ մնացած երկու զինվոր վախով և հետաքրքրությամբ հավաքվել էին վանքի պատի առջև։ Շուտով ես էլ, ի հարկե, նրանց տրամադրությամբ վարակվեցի, որովհետև տեսա, որ երեք գայլ վեհափառորեն իջնում են Արարատի լանջով և վանքի պատից հետևում քայլ հեռու գտնվող փոքրիկ նախրից մի հորթ փախցրել, տանում են. սակայն երբ մարդիկ գոռայով և զինված վրա տվին, գայլերն շտապ կերպով պատռեցին խեղճ կենդանու փորը, այդ դրությամբ հորթը թողին յուր իրավական տիրոջը և հանդիսաշարունակեցին իրենց ճանապարհը դեպի դաշտը։

Հոկտեմբերի 10-ին սարկավագի և մի կողակի ուղեկցությամբ ես ս. Հակոբից մեկնեցի դեպի Արաքսի դաշտավայրը։

Պարոն Ֆոն-Բենզագելը սարկավագի հետ էքսկուրսիա գնաց դեպի Գյոքչայի գիմացի կարմիր սարերը, դեպի Գեղարդի վանքը և դեպի Նրեան։

Վերջինը ես էի, որ թողի դաշտը և հոկտեմբերի 9-ին վերադարձա ս. Հակոբ։ Սարկավագն ուղեկցում էր ինձ։ Արգուրիի այգիների մոտ հանդիպեցինք ոչխարի մի մեծ հոտի։ Չնայած աշուն էր, սակայն դեռ բավական շոգ էր։ Սարկավագն ինձ առաջարկեց ծառավա ոչխարի կաթով հագեցնել։

Հոկտեմբերի 21-ին իմ բոլոր ուղեկիցները՝ Ֆելդեգերի, սարկավադի, Թիֆլիսից մեզ հետ միացած մի կողակի և Արգուրիի գյուղացի մի վալադի հետ միասին մի էքսկուրսիա կադմակերպեցինք դեպի Բալազետ, որ գտնվում է Արարատի հարավային մասում, ս. Հակոբից մոտ 35 վերստ հեռու:

Ֆ. Պարրոտ. „Reise zum Ararat“,
գերմ. թարգմ. Հ. Հարությանյան

223
A II 31497 4024

Բաժարական գիտնական Մորից Վադները (1813—1887) նշանավոր է իբրև ճանապարհորդ, աշխարհագրագետ, բնագետ և երկրաբան։ Վադներն զբաղվել է գերադասցապես երկրաբանական ուսումնասիրություններով։ Գիտական ուղևորություններ է կատարել Ալժիրում, Կովկասում, Հայաստանում, Դրզաստանում և Պարսկաստանում։

Մորից Վադները Թիֆլիս եկավ 1843 թվի դարնանը։ Երկրաբանական ուսումնասիրությունների հպատակով նա պիտի շրջեր Հայկական Մարզը։ Գիտնականի խնդիրքով և Անդրկովկասի գլխավոր կառավարչապետի թույլտրվությամբ Արովյանը դառնում է նրա գիտական շրջագայությունների և հետազոտությունների մասնակիցը։ Վադները ընտրությունը պատահական չէր։ Թե՛ եվրոպական և թե՛ տեղական բաղժաթիվ լեզուների գիտություններ, ինչպես և դեպի գիտություն ունեցած իր բուռն սիրով, Արովյանն Անգլո-կովկասում մի բացառիկ մարդ էր։ Նթե սրա վրա ավելացնենք այն, որ նա հիմնավոր կերպով ճանաչում էր իր հայրենի երկիրը, այն ժամանակ պարզ կլինի, թե ինչու միշտ Արովյանին էր առաջադրվում նման խնդիր։ Արովյանի վերոհիշյալ բարեմասնությունները հայտնի էին նաև պաշտոնական շրջաններին։ 1843 թ. մարտի 31-ի պաշտոնական գրությունը, որով Անդրկովկասի կառավարչապետը դիմում է Անդրկովկասի զորոցների ղեկավարի պաշտոնակատարին՝ Վադներին ուղեկցելու կապակցությամբ Արովյանին երեք շաբաթով արձակուրդ տալու մասին, դրա անհրաժեշտությունը պատճառաբանում է նրանով, որ Արովյանը գիտե տեղական լեզուները։ Մի տարի անց, երբ արդեն Արովյանը պաշտոնով տեղափոխված էր Երևան, բնական գիտությունների պրոֆեսոր Աբելին, իր գիտական ձեռնարկումների մեջ օգնելու համար, դարձյալ նա է հրավիրվում, և այս անգամ դրա անհրաժեշտությունը հիմնավորվում է նրանով, որ Արովյանը հիմնավորապես ճանաչում է իր երկիրը և հայտնի է դեպի գիտություններն ունեցած իր սիրով։

Վադները, ինչպես պարզվում է նրա հուշերից և մեզ հասած պաշտոնական թղթերից, Թիֆլիսում եղած միջոցին ծանոթանալով Արովյանին հետ, մեծ սեր ու հետաքրքրություն է ցուցաբերում նրա անձնավորության և, մանավանդ, նրա պանսիոնի նկատմամբ։

Բաժարացի գիտնականի թողած հուշերի մեջ ամենաարժեքավորն Արովյանի պանսիոնին վերաբերվող մասն է։ Թեև Արովյանի պանսիոնի մասին այս հուշերը միակը չեն, բայց եղածների մեջ թերևս ամենահեղինակավորն էր։ Այդ իմաստով էլ նրանք խիստ կարևոր են մեր հեղինակի մանկավարժական բացառիկ կարողությունների, հմտության և հարուստ կուլտուրայի մասին գաղափար կազմելու տեսակետից։

Այս մարդու պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է։ Պր. Աբովյանը Էջմիածնի վանքի տիրացուներից մեկն էր և քահանայական վիճակի էր որոշված։ 1829 թվին Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր պ. Պարրոտը՝ Հայաստան արած ճամբորդութեան միջոցին Էջմիածնի վանքն էլ տեսնելու գնաց. այնտեղ պատանի Աբովյանն էր միայն, որ ուսներեն էր խոսում։ Պարրոտը կաթողիկոսին աղաչեց, որ այդ երիտասարդ սարկավազն իր ճամբորդութեան ընկեր լինի։ Կաթողիկոսը Դորպատի համալսարանի վարժապետի աղաչանքին զիջեց։ Այս երկու ուղեկիցները հղճոր պես իրար հետ կապվեցին, ամեն գովարութիւնների ու վտանգների մեջ իրարից չէին բաժանվում. և այսպես սկսված բարեկամութիւնը տեւեց մինչև Պարրոտի մահը։ Պր. Աբովյանը, Պարրոտի գիտութիւնը տեսնելով՝ ինքն էլ գիտութեան եռանդ ստացավ, ու նրան շատ էր աղաչում, որ իրեն Դորպատ ուղարկելու միջոց գտնի, որպեսզի այնտեղի համալսարանում ուսում ու գիտութիւն սովորի, կրթվի։ Ինչևիցե, Պարրոտի ձեռք բռնելով՝ իր բաղձանքին հասավ։ Ռուս կառավարութեան օգնութեամբ պ. Աբովյանը Դորպատի համալսարանը մտավ, ուր վեց տարի սովորելուց հետո վերադարձավ իր հայրենիքը, որպեսզի նվիրվի իր հայրենակիցների զարգացմանը։ Ուզեց մեկ դպրոց հիմնել, որի նպատակը պիտի լինէր ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչներ պատրաստել ազգի հառաջագիմութեան և կրթութեան համար։ Բայց տեսնելով, որ այս գործը առաջ չպիտի գնա, պ. Աբովյանը կամեցավ Էջմիածնում քահանայացու տղաների ուսուցիչ դառնալ։ Այս էլ շատ ընդդիմութեան հանդիպեց, որովհետև վանքի կղերը կասկածում էր բողոքական գերմանացիների մեջ պ. Աբովյանի ստացած կրթութեան ու գիտութեան վրա։ Սրա համար պ. Աբովյանը Թիֆլիս գնաց, այնտեղ դպրոց հաստատեց ու այնտեղի առաջվա դպրոցն էլ նրա հետ միացրեց։ Շատ անգամ գնացի այս դպրոցը ու հայ տղաների առաջագիմութեան վրա շատ զարմացաւ։ Տասը, տասնչորս տարեկան տղաները լավ կարդում ու գրում էին հայերեն, վրացերեն, թաթար-

բերեն, ռուսներեն, գերմաներեն ու ֆրանսերեն: Իրոք շատ զարմացա. գերմաներեն լավ շեշտելով էին խոսում և իմ առջև ուսուցչի գրեկ տված բաներից տեսա, որ գերմաներեն լիզվի կազմությանը լավ տեղյակ էին. իմ առջև Գյոթեի ու Շիլլերի գործերը կարդացին: Ամեն անգամ այս դպրոցը գալիս և այս կայսառ տղաներին տեսնելիս՝ մեծ ուրախություն էի զգում, մանավանդ նրանց բարեկամական ու ընտանեկան վարմունքը, քաղաքավարությունն ու վարժությունն ինձ շատ էին ուրախացնում: Իրենց ուսուցչին շատ սիրում էին, որովհետև թե կրթության ու գիտության մեջ հառաջացնելու և թե իրենց հանգստությունը հոգալու համար շատ փուլթ էր տանում:

Մայիսի տաք օրերը հասնելուն պես պ. Արովյանի հետ մեկտեղ Թիֆլիսից ելա: Նրա բոլոր աշակերտները ձիերով քաղաքից դուրս մեղ ուղեկիցեցին: Այս աշխույժ երիտասարդների տեսքը նորից ինձ ուրախություն բերեց, նրանք աներևակայելի վարժությամբ էին ձիեր խաղցնում: Քուռ գետի մոտ, վերջին պարտեզներին հասնելուն պես բաժանվեցինք մեր ուղեկիցներից: Պր. Արովյանն իր աշակերտներին գերմաներեն լեզվով հորդորեց, որ ուսման փուլթ տանեն, որ դառնալու ժամանակ ինքն էլ ուրախանա: Մեկ մեկ ամենի ձևերը թոթափեց, հետո բարեմաղթության ձայներ բարձրացան, որոնք մեր կտեից երկար ժամանակ դեռ լսվում էին:

Հան ատենակալի կարգադրությունը շատ պատվական կլիներ, եթե Նրևան նահանգի դպրոցներին փուլթ տանելով՝ նրանց մեջ նույնիսկ տեղացիների տղաները կրթվեին ու նրանցից պաշտոնատերեր դուրս գային: Բայց հոգացող չկար. դպրոցները երեսի վրա էին մնացած. այդպիսի խելացի տղաների մեջ տիրում էր սգիտություն: Վերջապես Նայտհարգ զորապետն ու Վորոնցով իշխանը, իրենց կառավարած տեղերի վրա հայրական խնամք ունենալով՝ սկսեցին ուշադրություն դարձնել, որ դպրոցները կարգի դնեն, և, ինչպես ճանապարհովեիս լսեցի, պ. Արովյանն էլ Նրևանի դպրոցի կառավարիչ նշանակվեց: Այս հոգաբարձությունները, որ շարունակվի, կարելի է հուսալ՝ որոշ ժամանակից հետո երկրի վիճակը մի քիչ կսկսի լավանալ և ժողովուրդն իր խեղճությունից մի քիչ կազատվի:

Մենք երեկոյան դեմ Նրասի գետի եզերքը հասանք. բայց ջուրը խիստ շատացած լինելով՝ մութ ժամանակ վրայով անց-

նեւը խոհեմութիւնն չհամարեցինք և գիշերեցինք թաթարական մի գյուղում: Թաթարները մեզ շատ սիրով ընդունեցին և մեծ հյուրասիրութիւնն ցույց տվին. սա ցույց է տալիս, որ թաթար մահմեդականները քրիստոնյաների հետ հաշտ են: Պարբոսի Ժամանակ բոլորովին տարբեր էր, նա հազիվ թե հարկավոր եղած ուտելիքը կարողացաւ գտնել. իսկ մեր հյուընկալ թաթարն ինչ որ ունեւ՝ մեր առաջ գրեց և պարգև էլ չվերցրեց: Մինչև կես գիշեր մեզ հետ նստեց իր մի քանի թաթար գրացիներով, որոնք շարունակ ալ. Աբովյանին աղաչում էին, որ պատմութիւններ պատմե, բայց զարմանալին այն էր, որ բուն նուրբ ու զավեշտական պատմութիւններէց համ չէին ստանում և հասարակ պատմութիւններով ավելի էին զվարճանում:

Նրեանի դավառապետ ալ. Գոլովինը բոլոր իր ստորին պաշտոնյաներին առաջուց իմաց էր տվել, որ մեր հանգիստ ճանապարհորդութեան համար ամեն բան հոգան. այդ պատճառով Երասխի այն կողմն անցնելուն պես՝ տեղական ռուս պաշտոնյան առաց, որ մինչև Մասիս ապահով զնալու համար ամեն բան կարգի է դրված: Դիշ հեռու, պարսիկ իշխանի ամառանոցի առջև, մաքուր հազնված ձիավորների մի խումբ կար, որ մեզ պետք է ուղեկցեր: Սրանց գլխավորում էր իշխանագլխի հայ Արսեն-Սուլթան-Գեղամյանը. նրա հետ էր քրդերի մեծերէց Ալի Բեկը. այս քաջազնն ձիավորներն էին՝ հայ, թաթար, քուրդ: Պարսիկ իշխանը պարտեղի դռան առջև, ծառաների բազմութեամբ ու գուշները գուշնի հազած՝ մեզ բարեկեցիկ ընդունեց, վարդերով դարդարված մի գավազան ընծայեց, և, բացի սրանից՝ թաթարներն լեզվով երկար ճառ արտասանեց... որը ալ. Աբովյանը թարգմանեց ինձ. ես էլ իրեն պատվիրեցի, որ իմ կողմից, նույն քաղաքավարութեամբ, պարսիկ իշխանին կարելի եղածին չափ ծաղկավետ խոսքերով շնորհակալ լինի: Վերջը ներքև իջանք ու վարդենոցը մտանք, ուր զարդարված սրահում մեզ հյուրասիրեցին զովացուցիչ ըմպելիքներով: Իսկ ալ. Աբովյանը երկար ու բարակ զրուցում էր նույն պարսիկ իշխանի հետ և աշխատում էր հասկացնել, թե ինչ է իմ ճանապարհորդութեան նպատակը, բայց այս բանը շատ դժվար էր, որովհետև զրոսանքի ու վայելքի մեջ ընկղմված պարսիկը չէր կարող հասկանալ, թե ինչպիսի մարդ է, որ Նվրոպայի հանգիստ կյանքը թողնելով՝ մի քիչ հող կամ

երկիր ուսումնասիրելու համար այսչափ երկար ճամբորդություն
ու աշխատանք կարող է հանձն առնել:

Ես շրջակայքը մի քանի անգամ ման եկա, դիտեցի բույ-
սերը և մի քանի տեսակ դուզնադյուռ երկկենցաղ կենդանիներ
ու ձճուներ գտա: Հայերն ու թաթարներն իմ այս զբաղմունքիս
վրա դարմացած էին, և գլխավորաբար նրա համար, որ ստորին
տիպի աշխատանքներն էլ ես անձամբ էի կատարում: Մուրճս,
տնկացույց պատկերներն ու միջատների ցանցը ծառայի ձեռքը
տալու տեղ՝ ես էի տանում, սրանով դեպի ինձ ունեցած հար-
գանքն ու մեծ համարումը խախտվեցավ և անդադար պ. Արո-
վյանին հարցնում էին, թե ինչու այսքան պատիվ են ցույց տա-
լիս մի օտարականի, որի զգեստն ու զբաղմունքն ամենևին
բարձր աստիճան չեն ցույց տալիս, որը ոչ ոսկե ուսադիրներ և
ոչ էլ պատվո նշան ունի և իր խեղճ ծառայի հետ իբրև իրեն
հավասար մարդու հետ ընտանեբար է խոսում: Այս բոլորը, մա-
նավանդ վերջին պարագան ուսաց սովորությանը բոլորովին
հակառակ էր, որոնք վերջին ձիգը գործ են դնում՝ զգեստով ու
արտաքին վարմունքով իրենց հպատակներին աչքին ահեղ ու
պատկառելի երևալ, և ժողովուրդն էլ այդպես է վարժված, այն-
պես, որ մարդու աստիճանի բարձրությունն այսպիսի նշաննե-
րով է չափում:

Բայց ամենից ընդարձակ և ամենից ավելի հավաստի պատ-
մությունը հաղորդեց ինձ հայ Սաղաթել խոջայանը, որը մի
պատվական ծերունի և հանգալու ու մաքուր մտքի տեր մեկն
էր. սա այն Ակուռեցի Ստեփան աղայի եղբայրն էր, որին Պար-
բոտն ու Դյուբուռն հաճախ են հիշում և որը հիմա ավերակների
տակ թաղված է: Դժբախտության պատահած օրը Սաղաթել խո-
ջայանը Արաբատի վրա մի արոտավայրում է եղել և հրաբուխի
ու հողային զանգվածների դուրս ժայթքած ժամանակը հազիվ
նույն տեղից 2 ուսական մղոն (35 բուպե) հեռու է եղել: Սրա
բոլոր պատմածներն ուրիշ երկու Ակուռեցի հայ էլ՝ Նասիր
Մկրտչյանը ու Հովհան Հովհաննիսյանը հաստատեցին, որոնք
Արաբատի վրա միշտ ինձ հետ էին: Սրանց պատմածը թարգ-

մանկութեան ժամանակ պ. Արուստանի նման կըթված ու լեզվագետ
անձնավորութիւնից օգնութիւն ստանալուն համար ինձ երջա-
նիկ էի համարում:

Այս դժբախտութիւնը պատահելուց հետո, Պետերբուրգի
լրագիրներէից մեկից առնված մի լուր կարդացի, որի մեջ պատ-
մելու մէջ էր, թե սոսկալի երկրաշարժից Մասիսի ձիւ փոխկից.
նրա երեք կատարները եկան միացան ու հարթ տափարակ եղան:
Այս լուրն էլ սուտ գտաւ: Պր. Արուստանը տեսաւ, որ լեռան ձիւը
ճիշտ այնպէս է, ինչպէս 1829-ին, Պարրոտի հետ միջին կատա-
րի վրա կ'ընէր ժամանակը:

Moritz Wagner. „Reise nach dem
Ararat und dem Hochland Armenien“,
Stuttgart, 1848.

Մ. Վազնեք, «Ճանապարհորդութիւն
ի Հայաստան», Վենետիկ, 1851 թ.,
թարգմ. Փիլիպպոս Ճամճյան:

Արեւելահայ լեզվի է վերածված մեր կողմից:

Գերմանացի նշանավոր բանաստեղծ և ճանապարհորդ Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդտը (1819—1892) Աբովյանի բաղձաթիվ երոպացի բարեկամներից մեկն է։ Աբովյանի և Բողենշտեդտի հանդիպումն ու ծանոթությունը տեղի է ունեցել 1844 թ. գարնանը, երբ վերջինս Թիֆլիսից Երևան եկավ։ Բողենշտեդտը լսած լինելով Պարբրտի հետ Արարատի գագաթը բարձրացած՝ Անդրկովկասում արդեն հայտնի Աբովյանի համբավը, իր նպատակներն իրագործելու համար ուղիղ նրան է դիմում, նրա օգնությունն է խնդրում։ Աբովյանը հրճվանքով է ընդունում օտարերկրացի հյուրին և իր սիրալիր պատրաստակամությամբ է հայտնում նրան օգնելու Դորպատի կուլտուրական հասարակության և բարձր մտավորականության միջավայրում վեց տարի անցկացրած Աբովյանը, Երևանի հետամնաց պայմաններում, ուր բացարձակապես զուրկ էր բարեկամների և համախոհների շրջանից, մեծ միեթարություն է զգացել նման անակնկալ հանդիպումների ժամանակ։ Առավելապես նրան ուրախացնում էր օտարերկրացիները ցուցաբերած համակրանքն ու հետաքրքրությունը դեպի հայ և հարևան ժողովուրդների կյանքն ու կուլտուրան։ Բողենշտեդտը ղեկավարում էր իր ժամանակների Երևանում հայաբնակ և գրի առնել հայ և Հայաստանի տերիտորիայում ապրող մյուս ժողովուրդներին՝ բրդերի և աղբեջանների ֆուկլորը։ Աբովյանի գործ դրած եռանդուն ջանքերի շնորհիվ նրան հաջողվում է խոսեցնել և գրի առնել հիշյալ ժողովուրդների ներկայացուցիչները պատմածները, շահելան շատ բան քաղելով այդ զրույցներից։

Աբովյանը հանձն է առնում հետազայում ևս շարունակել նույն աշխատանքը՝ հավաքել և ծանոթագրել ժողովրդական երգերը՝ Բողենշտեդտին ուղարկելու համար։ Վերջինս խոստացել էր թարգմանել այդ երգերը և առանձին գրքով հրատարակել Բողենշտեդտի մեկնելուց որոշ ժամանակ անց՝ Աբովյանը նրան ուղարկում է ժողովրդական երգերի մի տետր՝ գերմաներեն մանրամասն բացատրություններով։ Աբովյանը խոստանում է ուղարկել ևս մի քանի տետր, բայց այս անգամ նա իր խոստումը չի կատարում։ Գերմանացի բանաստեղծի կողմից Աբովյանին ուղղված նամակները մնում են անպատասխան։ Անկասկած է, որ արդեն տեղի էր ունեցել նրա առեղծվածային անհայտացումը։

ՀՄՍՍ Պետական Գրական թանգարանում պահպանվում է Աբովյանի ձեռքով կազմված հայկական—բրդական և աղբեջանական երգերի մի տետրակ, գրի առած հայերեն և լատիներեն տառերով։ Անտաբակույտ, Բողենշտեդտին ուղարկելու նպատակով պատրաստված ժողովրդական երգերի երկրորդ տետրն է այդ։ Բողենշտեդտի սույն ճանապարհորդական տպավորությունները և ուսումնասիրությունները գետեղված են նրա «Հաղար ու մեկ օր Արևելքում» մեծածավալ աշխատության մեջ, ուր բավական տեղ է հատկացված հայ ժողո-

վրդին, հայոց պատմութեանը և գրականութեանը, ժողովրդական ավանդու-
թյուններին ու առասպելներին: Նույն այս աշխատութեան մեջ հեղինակը մեծ
երախտագիտութեամբ խոսում է Նաչատուր Աբովյանի մասին: Աշխատութեան
առաջին հատորում միայն հաս ու կտոր տեղեկութիւններ է հաղորդում, իսկ
երկրորդ հատորում Աբովյանին հատկացնում է մի ամբողջ գլուխ: Ինչպես մեր
հեղինակին ճանաչող երուպցի մյուս ճանապարհորդները, նմանապես և Բո-
ղենշտեղաւր Աբովյանի անձնավորութեան ու աշխատանքների մասին խո-
սում է խորը հիացմունքով: Անկեղծ հիացմունք է արտահայտում Աբովյանի
մասին ասված նրա ամեն մի խոսքը: Ուշագրավ է Աբովյանին նվիրված գլխի
վեբջին երկու պարբերութիւնը: ՀԱյն փոքրաթիւ տողերը, որոնք իմ հայ բա-
րեկամի հիշատակին նվիրել էի ուղում՝ առանց դիտավորութեան, մի ամբողջ
գլուխ դարձան: Ես չեմ կարծում, որ դրանով գերմանացի ընթերցողի մեջ
գոհամութիւն առաջ բերած լինեմ: Աբովյանը, որն այնքան նպաստել է հեռու
Արեւելքում գերմանական անվան պատվին և ակնածութեանը, արժանի է, որ
էր սեփական անունն էլ Գերմանիայում պատվի և ակնածութեան հասնիւ:
Այսպես, երախտագետ գերմանացիին Աբովյանի կողմից մեծարված տեսնելով
էր ժողովուրդը, փոխադարձ մեծարանքի է արժանացնում նրան:

Բողենշտեղաւր հիշողութիւններն առանձին կարևորութիւն են ստանում
նրանով, որ նոր լույս են սփռում Աբովյանի կյանքի այնպիսի շրջանների
վրա, որոնք առավելապես անհայտ են: Այսպես՝ այդ հիշողութիւններում
կենդանանում է Էմմիլաճին միջավայրը, ուր անցկացան Աբովյանի վաղ պա-
տանկութեան մի շարք տարիները: Յոանդուն ու դուրազագց Նաչատուրի
համար սպանիչ էր այդ հեղձուցիչ մթնոլորտը, նա շատ անգամ փորձել է փախ-
չել-հեռանալ՝ այդ դժոխքից դեպի հայրենի գոտի, ծնողների հարազատ
գիւղը, բայց բռնվել, ետ է բերվել, որից հետո նրա վիճակն ավելի է վատ-
թարացել:

Իր պատանկութեան տարիներին Էմմիլաճին ստացած տպավորու-
թիւններն այնքան սոսկալի են եղել, որ նա հետագայում ևս մեծ տհաճու-
թիւն է զգացել, յուրաքանչյուր անգամ ոտքը վանքի պարիսպներից ներս
գնելիս:

Բողենշտեղաւր Աբովյանին գտել է նյութական ծայրահեղ կարիքի մեջ
և այդ չքավորութիւնը մասամբ թեթևացնելու դիտավորութեամբ նա մտադըր-
ված է եղել Աբովյանին հատկացնել վերոհիշյալ ժողովրդական երգերի հրա-
տարակութիւնից զոյանալիք եկամուտը:

Բողենշտեղաւր հիշողութիւններում մենք գտնում ենք հետաքրքիր տե-
ղեկութիւններ նաև Աբովյանի կյանքի վեբջին շրջանի վերաբերյալ. այնտեղ
էա հիշատակութիւն Աբովյանի կողմից Բողենշտեղաւրն ուղղված մի կարեւոր
նամակի մասին, որից պաշափար ենք կազմում նրա վեբջին տարիները արամա-
դութեան և մտադրութիւնների վերաբերյալ: Աբովյանը մտադիր է եղել
թողնել պաշտոնը և քաղաքն ընդհանրապես ու քաշվել մի գյուղ՝ հողագործի
ազնիւ վաստակով և գյուղական համեստ կյանքով ապրելու դիտավորութեամբ:
Դա մի տեսակ փրկութիւն էր լինելու արդեն անտանելի դարձած ամենօրյա
դավերից ու հալածանքներից և բուրժուական քաղաքի չարչիական ոգու իշ-
խանութիւնից:

Բողենշտեղաւր, խոսելով Աբովյանի գրական-մանկավարժական բազմաբ-
գիւն և ժրջան գործունեութեան մասին, հիմնականում ճիշտ է գնահատում
այն բացառիկ դերը, որով նա դարձավ իր էպոխայի ամենախոշոր գեմբը:

Տանը մի թեթե նախաճաշ անելուց հետո, որոնցիցնք Արուստիկանցին՝ Պարբոտի առաջնորդին Արարատը բարձրանալու ժամանակ։ Արուստիկանը մի տաղանդավոր հայ է, որ յուր գիտնական կրթությունն ստանալով Դորպատում և հիմնավոր կերպով ուսումնասիրելով գերմաներեն ու ֆրանսերեն լեզուները, վերագառնում է հայերենիք, ուր զարմանալի եռանդով գործում է հայերենիքի առաջադիմության համար։ Նա հավաքում է յուր մոտ 20—30 աշակերտ, խոսում է նրանց հետ գերմաներեն, և նրա աշակերտներն այնպիսի առաջադիմություն էին արել, որ մենք ազատ խոսում էինք նրանց հետ մեր մայրենի լեզվով։ Արուստիկանը մի բարի առաջնորդ եղավ մեզ համար՝ քաղաքում ըստ պարտականության անելիք այցելությունները վերջացնելու։

Մեր առաջնորդ Արուստիկանն այնքան բարի էր, որ վաճառի իմաց էր տվել մեր գալը։ Գերապատիվ արքեպիսկոպոսը մի քանի եպիսկոպոսներով և վարդապետներով հանդերձ ընդունեց մեզ։

Գուցե պարտական ենք նահանգապետի երաշխավորության և Արուստիկանի միջնորդության, որ այսպիսի ընդունելություն գտանք էջմիածնում, որ մենք բոլորովին չէինք սպասում։

Մի ուրիշ աշխատությանս մեջ ես արդեն խոսել եմ մի զարմանալի երևույթի առթիվ, որ նշմարելի է հայոց զրականության մեջ։ Նա հարուստ է փիլիսոփայական, պատմական, աստվածաբանական գրվածքներով, բայց հուշի նշանակալից մի բանաստեղծական արտադրություն, չնայելով, որ երկրի ղիրքը և պատմությունը, նույնպես և ժողովրդի վաղ ծանոթանալը (թարգմանության միջոցով) հունական և հռոմեական բանաստեղծներին հետ, կարող էր առիթ տալ զրան։ Բայց և այնպես մեծ հույս ունենի իմ անգլիական բարեկամներին միջոցով հայկական ու պարսկական երգերի ժողովածու ստանալու։ Գլխավորապես ես պարտական եմ մեր բարի Արուստիկանին, որ հույսս անկատար չմնաց։

որովհետեւ ինքս անծանոթ լինելով հայ ժողովրդական լեզվին, ստիպված կլինեի մի քանի թաթարական և պարսկական երգերով սահմանափակել իմ ժողովածուն, եթե Արուստանը հանձն չառնէր կազմել ինձ համար Երևանի սարդարեատի բոլոր ժողովրդական երգերի ժողովածուն: Եվրոպա վերադառնալուց ես իսկույն ստացա Արուստանից յուր ձեռքով գրած և գերմաներէն լեզվով ծանոթաբանած մի տետր, ուր նա խոստանում է դեռ մի քանիսն էլ ուղարկել: Իմ հարգելի բարեկամ՝ Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Պետերմանը կարողացավ ժողովրդական լեզվով գրածը մի առ մի ինձ մեկնել, բացատրել: Ժողովածուն առանձին հրատարակելու համար դեռ փոքր է, իսկ այստեղ գետեղելու համար՝ մեծ:

Մենք ընդունեցինք քաղաքի քրիստոնյա և մահմեդական հոգևորականների այցելութիւնը, և մեր զբաղանական պայուսակը քանի գնում, այնքան հարստանում էր հիշատակութիւններով: Վառարան չլինելու պատճառով մեր բարեկամը գինով էր տաքացնում մեզ և Արուստանի ներկայութիւնը, որքան թույլ էին տալիս նրան հանգամանքները, ուրախացնում էր մեզ: Հայերը մեծ բավականութիւն էին զգում, երբ իրենց որդկեզանց դուստանքն էին լսում մեզանից և առավել ևս ուրախանում էին, երբ նրանք մեզ հետ բավական վարժ գերմաներէն էին խոսում: Մեր ծանոթութիւնն ընդլայնվում էր և համարյա յուրաքանչյուրը մի նորութիւն էր տալիս մեզ երկրի, կյանքի և սովորութիւնների մասին:

«Հանդես զրականական և պատմական»
1889, № 2, էջ 211—214:

Թարգման. Հովհաննես Բարխուդարյան:

Արիւի գոռոզ վերաբերմունքն Արուստանի հանդեպ, որ ցուցաբերելու իրավունք էր համարել նա այն պատճառով, որ ռուսական պաշտոնիութեան սանդուղքի վրա մի երկու աստիճանով բարձր է եղել Արուստանից, առիթ է տվել թուրքիմացութիւնների: Վերջիններիս հետեանքը եղել է այն, որ խեղճ հայը հուսահատութեան ծայրն է հասել: Արուստանը հետո ուղարկել էր իր օրագրերն այն ժամանակից և խնդրել, որ ես հրատարակեմ՝ «Հավելումներ և լուսաբանութիւններ պրոֆ. Արիւի՝ Արարատ սարը բարձրանալու մասին» վերնագրով: Բոլորովին բարյացակամ մտքով

էս չկատարեցի այդ խնդիրը, նախ՝ որ, իմ կարծիքով, հրապարակային նշանակութիւնն ունեցող գործի էին այն անհատական պարագաները, որոնք վերոհիշյալ օրագրերի գլխավոր բովանդակութիւնն են կազմում. ապա նաև նրա համար, որ նրանց հրատարակութեամբ ես թիրեա երկուսին էլ փաստած լինելի: Այնպէս որ այդ օրագրերը մինչև այժմ էլ իմ ձեռքին են, որովհետև հարմար առիթ չներկայացավ կրկին նրեան ուղարկելու:

ԱՐՈՎՅԱՆ

Հայաստանից վերադառնալուց հետո երկու անգամ գրել էի Արովյանին՝ նրան հիշեցնելու իր խոստումը, այն է՝ որ նա ուղարկէ ինձ քրդական ժողովրդական երգերի շարունակութիւնը և Քեշիշ-օղլու՝ թուրքերեն լեզվով գրած ոտանավորները: Նրան հայտնի էր, որ ես մտադիր եմ այն գերմաներեն թարգմանել և դրանից գոյանալիք գրամական արդիւնքը նրան հանձնել իր կարոտ վիճակը բարելավելու համար: Այս պատճառով և ինձ անհասկանալի էր մնում, թե ինչու իմ բոլոր նամակները անպատասխան էին մնում, մինչև որ ես, այս երկի առաջին լույս տեսնելուց մի քիչ հետո, տխուր պատճառն իմացա: Իմ հին ծանոթներէից մեկը, պետական խորհրդական Ռոսկովչենկոն, թիֆլիսցի, երբ 1850 թվի ամառը հանքային ջրեր գնալիս Բեռլինում ինձ այցելեց՝ հայտնեց ինձ, որ Արովյանն արդեն մի երկու տարի է, ինչ անհայտացել է և, չնայած ամեն տեսակ քննութեան, ամենեւին չէ գտնվել հետքը: Ռոսկովչենկոն, Արովյանի նախկին ստորադրող պաշտոնյան (venqentzle), մտադրված էր եղել նրան թիֆլիս կանչել, նրա համար մի ավելի լավ պաշտոն գտնելու նպատակով: Թիֆլիսի գիմնադրայի մի վրացի օգնական ուսուցիչ, Տուրկեստանով, ուղարկվում է նրեան՝ Արովյանին ժամանակավորապես փոխարինելու համար: Նրեան հասնելով՝ նա տեղեկանում է, որ Արովյանը, հակառակ միանգամայն իր սովորութեան, առավոտը վաղ հեռացել է տնից և դեռ չէ վերադարձել: Տուրկեստանովը հետևյալ օրը երկրորդ անգամ այցելում է Արովյանի կնոջը, գտնելով նրան արտասուքի մեջ խեղդված. նա ամբողջ գիշերն իր ամուսնուն է որոնել. ոչ ոք տեղեկութիւն չունի նրա մասին, ոչ ոք չի տեսել նրան: Այն օրից ի վեր անհայտացել է նա և այլևս ոչինչ չէ լսվել նրա մասին:

Հավանորեն նա ինքն իրեն սպանել է, որովհետև հենց այն ժամանակը, երբ ես նրա հետ ծանոթացա, խիստ թշվառ և տն-

հույս դրութեան մեջ էր նա—մի կողմից՝ ապրուստի հոգսերի պատճառով և մյուս կողմից՝ իր անձնվեր գործունեութեան չնչին գնահատութեան պատճառով:

Իր վերջին նամակով Արուսյանը ինձ գրում էր, որ ինքը վճռել է թողնել ուսն ակտական ծառայութեանը, Հայաստանի ներքին մասը գնալ և այնտեղ իր պապերի պես երկրագործութեամբ ապրել, որովհետեւ նրա չնչին եկամուտները չեն բավարարում քաղաքի պահանջներին, իսկ ավելի ևս սպասել իր վիճակը որեւէ կերպ բարելոքելու համար, այդ նրան ավելի խոր թշվառութեան մեջ կձգեր:

Ձախող փորձառութեաններն էին, որոնք տաղանդավոր և ջանասեր մարդուն այս վճռին էին հասցրել: Նրա կյանքի պատմութեանը չափազանց նշանակալից է, այդ պատճառով և անկարելի է այդ կյանքից մի քանի դժեբ հտալ:

Արուսյանը ծնվել է այս (19-րդ) դարի սկզբում, Երևանի մոտ գտնվող մի գյուղում, որի անունը ևս մոռացել եմ. նրա ծնողներն աղքատ էին: Որովհետեւ նա հենց մանկութեանից ցույց էր տալիս սովորելու մեծ փափագ, ուստի և նա շատ վաղ գալիս է Էջմիածնի վանքը, այնտեղ նախապատրաստվելու հոգեվորական դասնալու համար: Արարատի ոռքերի տակ գտնվող այս հայտնի հին պատրիարքական աթոռում իշխում էր այն ժամանակ Նիքեմ կաթողիկոսը,—մի սառնասիրտ, բարձրամիտ անձնավորութեան, որը խիստ վարիչ էր այն դեպքում, երբ բանը, վանքի միաբանների և սաների կյանքում, ձեռն ու արտաքինին էր վերաբերում. այնինչ նա սրտանց թշնամի էր ճշմարիտ քաղաքակրթութեան և գիտութեան: Իր գիտութեան չափը նա դադարի էր պահում. իսկ նրա եպիսկոպոսների և վարդապետների մեջ ամենագիտուն համարվում էին նրանք, որոնք փոքր ի շատե հասկանում էին ս. Գրոց գրաբար թարգմանութեանը:

Այն ժամանակ վանքը դեռ չուներ երոպական քաղաքակրթութեան արտաքինը, որն ստացավ նա կայսերական տան մի քանի անդամների այցելութեաններից սկսած: Արուսյանն ասաց ինձ և Ռ-ին, երբ նա մեզ գեպի Էջմիածին էր ուղեկցում, թե կարծեք նրա գլխին սառը ջուր էին մաղում, երբ նա ոռք էր դնում հին պարիսպներից ներս,—այնքան անտանելի են հոգել այն տպավորութեանները, որոնք ստացել է նա իր պատանեկութեան հասակում և որոնք երբեք այլեւ չէին չքանում նրա հիշողութեանից: Փախստյան զանազան փորձեր, որոնք նկատվել

էին, առիթ էին տվել, որ նրա հետ ավելի խիստ վարվեն, քան առաջ:

Այսպես մեծացավ նա լացի, աղոթքի և պահքի մեջ, մի վայրենի, ամեն աղնիվ բանի համար բթացած, անբնական հեշտութեանց մեջ ապականված մի շրջապատում, ավելի օգուտ չստանալով, քան այն, որ նա մի փոքր գրաբար սովորեց այնտեղ: Նա արդեն կիսասարկավադի (diakon) աստիճանի էր հասել, երբ Դորպատի հայտնի պրոֆեսոր Պարբտը 1829 թվականին Հայաստան գնաց՝ Արարատ սարը բարձրանալու փորձ կատարելու գիտավորութեամբ: Բախտը մոտեցրեց նրան և Աբովյանին իրար հետ: Աբովյանը Պարբտի վրա այնպիսի լավ տպավորութեւն գործեց, որ սա չընկճվեց դժարութեւնների առաջ նրան իրեն ուղեկից վերցնելու համար,—երբ արդեն հաջող կերպով հաղթահարվել էին մյուս դժարութեւնները, որոնք հարուցվում էին բարձր հոգեւորականութեւն կողմից, իբրև բարոյական պարտավորութեւն Արարատը բարձրանալու յուրաքանչյուր մի փորձի դեմ:

Առաջին փորձը (Արարատ բարձրանալու), որի ձեռնարկութեւնն առանց Աբովյանի էր կատարվել՝ անցավ անհաջող: Եթե Պարբտը, երկրորդ անգամ սարը բարձրանալիս, 15.138 ոտնաչափ բարձրութեւն հասավ, իսկ երրորդ փորձի ժամանակ արդեն (26—28 սեպտ.) կարողացավ իրոք հասնել մինչ այն, դեռ ջրհեղեղից սկսած, ոչ մեկ մարդու ոտք չկոխած Արարատի գագաթը,—այդ բոլորը նա պարտական էր մեծ մասամբ Աբովյանի ջանքերին և խոհականութեւն:

Գերմանացի գիտնականը շատ հավանեց երիտասարդ հային և հայրենիք վերադառնալիս իր հետ նրան տարավ Դորպատ, որտեղ նրան հայրաբար խնամեց և վեց տարի շարունակ իր հաշվով ուսանել տվավ:

Այս վեց տարիներն Աբովյանի կյանքի երջանիկ շրջանն էին կազմում: Նա տեսավ իր աչքերի առջև բացված մի նոր աշխարհ և ամեն բան յուրացրեց այնպիսի եռանդով ու ընդունակութեամբ, որ շուտով նա գերմանական շրջապատին իրեն կատարելապես ընտելացած զգաց: Հայտնի լեզվագետները, որոնց աշակերտում էր Աբովյանը, շատ լավ վկայութեւն էին տալիս նրա հոգեկան ընդունակութեւնների մասին. և այն անձնավորութեւնն ու երախտագիտութեւնը, որ ցույց էր տալիս նա դեպի իր ուսուցիչները, վկայում էին նրա սրտի ազնվութեւնը: Նա

Ֆիր երախտագիտությունը ցույց էր տալիս դեպի ամեն մի բան, ինչ գերմանական անուն էր կրում. և երբ նա վերադարձավ իր հայրենիքը, ոչ մի բան չէր խնայում Գովկաս և Հայաստան այցելող գերմանացիներին օգտակար լինելու համար: Նա իր կյանքի նպատակն էր դարձրել գերմանական քաղաքակրթությունն ու լեզուն վրացիների և հայերի մեջ տարածել: Հարյուրից ավելի երիտասարդ ասիացիների այնտեղ էր հասցրել—երբ ես նրա հետ ժամոթացա 1844—որ նրանք թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր կերպով կարողանում էին գերմաներեն լեզվով իրենց միտքն անսայթաք արտահայտել: Դորպատից վերադառնալուց հետո նա մի շարք տաճրիներ անցկացրեց Թիֆլիսում, որտեղ նա բայառապես իր երիտասարդ հայրենակիցներին կրթությամբ էր ղեկավար: Մակայն նա Հասկադանց անձնավեր էր և ոչ-գործնական բնավորության տեր մարդ, որպեսզի հին սկզբունքը, թե՛ մշակն արժանի է իր վարձին՝ իր անձի վերաբերմամբ էլ դորձադրեր: Հաճախ նա ընկնում էր դրամական նեղության մեջ, որը և նրա համար անվերջ թշվառության աղբյուր դարձավ: Միրզա-Շաֆին մի անգամ շատ լավ նկատեց նրա մասին. «Աբովյան ավալինջը արմենին դրը, քի արմենին յոխդըր» — մի խոսք, որը կրկնակի նշանակութուն ունի,— Աբովյանն առաջին հայն է, որ հայ չէ (այսինքն՝ ընչաքաղց և կաշառակեր մարդ), և՛ Աբովյանն առաջին հայն է, որովհետև Աբովյանը հայ չէ (բառի վատ նշանակությամբ):

Աբովյանը, որ այդ միջոցին մի գերմանոհոռ հետ ամուսնացել էր, իր դորպատյան բարեկամների միջոցով ստացավ Նրեվանի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնը, սակայն այնքան չնչին ոռձկով, որ այդքանով նա միայն ողորմելի ապրուստ կարող էր ունենալ:

Նա շատ աղնիվ էր և հարստանալու համար չէր կարող սովորական ճանապարհին դիմել. նրա բոլոր փորձերը՝ շահվել իր գիտական աշխատություններեց՝ անհաջող անցան: Այսպես օրինակ, նա մեծ աշխատասիրությամբ և ժամանակ գործադրելով կազմել էր այսօր ժողովրդի բերանում կենդանի արդի հայերեն լեզվի քերականություն ու բառարան և ուղարկել էր Պետերբուրգ, այն հուսով, թե Գիտությանց ճեմարանն իր հաշվով տպագրել կտա նրանք, իրեն էլ մի Հափավոր օժանդակությամբ էլխարխուսե ապագա աշխատությանց մեջ: Նրա սպասածը չկատարվեց:

Աբովյանի մտադրությունն էր—և նրա բոլոր աշխատու-

թյուններն այդ ծրագրի համեմատ էին կատարվում—հիմնել նոր հայկական գրականություն և այդ ճանապարհով իր հայրենակիցների կրթությունն ազգային հիմունքների վրա դնել: Արդեն առաջ նկատել եմ, որ հին հայերենը վաղուց արդեն մեռած է կամ գերանալանների լեզու է դարձած, որի մատենագրական հարուստ գանձերը, նույնիսկ երկրի մեջ, սակավ ընտրյալների է մատչելի: Արովյանն ուզում էր այս գանձերից ամենալավը նոր հայերենի փոխադրել — պահելով հանդերձ հին տառերը — և այդ ապահով ու գյուրին միջոցով կրթություն տարածել իր հայրենակիցների շրջանում և նրանց մեջ գիտական հասկացողություն դարձնել: Չէ՞ որ առաջ, հենց նույնիսկ ազգի դարգացած անձնավորություններ, ստիպված են եղել ս. Գրքի հայերեն տառերով թյուրքերեն թարգմանությունը կարդալ, մինչև որ Դիտրիխս¹ ս. Գիրքը նոր-հայերենի թարգմանելու փորձով մասամբ առնվեց չարիքի առաջը:

Իր ամենաընդունակ աշակերտների օգնությամբ՝ հին-հայերենից ու երոպական լեզուներից թարգմանություններ անելով՝ Արովյանը մի քանի տարում ժողովրդի ներկա պահանջներին գոհացուցիչ գրականություն ստեղծած կլիներ, եթե նրա ծրագրերն ի դերև հանած չլինեին:

Այն փոքրաթիվ տղերը, որոնք իմ հայ բարեկամի հիշատակին նվիրել էի ուզում, առանց դիտավորության, մի ամբողջ գլուխ դարձան: Ես չեմ կարծում՝ որ զրանով գերմանացի ընթերցողի մեջ դժկամակություն առաջ բերած լինեմ:

Արովյանը, որն այնքան նպաստել է հեռու Արևելքում գերմանական անվան պատվին և ակնածությանը, արժանի է, որ իր սեփական անունն էլ Գերմանիայում պատվի և ակնածության հասնի:

Fr. Bodenstädt, «Tausent und ein
taq im Oriente», «Լուսն», 1902, № 4.

Գերմանացի գիտնական Ավգուստ Հաքստհաուզենը (1792—1866) ազըա-
րային հարցի նշանավոր հետազոտող է: 1843—1844 թ. թ. Ռուսաստանում կա-
տարած իր ճանապարհորդութայն ժամանակնա եղավ Անդրկովկասում և մաս-
նավորապես Հայաստանում: Այդտեղ կատարած նրա հետազոտությունների
արդյունքը հանդիսացավ «Անդրկովկասյան երկիր» երկհատոր աշխատությունը:
Հայաստանի վերաբերյալ իր ուսումնասիրությունները Հաքստհաուզենը կատա-
րել է Աբովյանի անմիջական մասնակցությամբ և մեծ մասամբ նրա հաղորդած
տվյալների հիման վրա: «Հայկական ժողովրդական հարաբերությունները գի-
տենալույս զլխավորապես նրան [Աբովյանին] եմ պարտական», — գրում է
Հաքստհաուզենն իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ: Այդ նույն «Անդրկովկա-
սյան երկիր» ուսումնասիրությունից ենք քաղել Աբովյանի մասին այն հա-
րուստ և հետաքրքրական տեղեկությունները, որ մենք ղետեղել ենք այստեղ:

Հաքստհաուզենի հիշողությունները հետաքրքրական են այն տեսակետից,
որ նրանք տեղեկություններ են տալիս գերազանցապես Աբովյանի կյանքի
ամենից անհայտ շրջանի և լուսաբանության կարոտ հարցերի մասին: Աբո-
վյանի մանկության, նրա էջմիածին գնալու, ծնողների, հեռավոր ու մոտիկ
նախնիների, ընտանեկան սովորությունների և, վերջապես, հեղինակի ու
յուրաքանչյուրի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Հաքստհաուզենի հաղոր-
դած փաստերն սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, որովհետև այդ տեղե-
կությունների մեծ մասը հաղորդել է ինքը՝ Աբովյանը, իսկ մասամբ էլ նրանք
արդյունք են Հաքստհաուզենի սեփական դիտողությունների: Գրքում նա քաղ-
վածքաբար մեջ է բերել հատվածներ իրեն տրամադրված՝ Աբովյանի ինքնա-
կենսագրական տետրից: Պարբոթից հետո, Հաքստհաուզենը Լրոպայի գիտնա-
կաններից երկրորդն է, որի հետ Աբովյանն այն աստիճանի մոտեմություն է
ունեցել, որ իր ընտանեկան կյանքի բոլոր ինտիմ կողմերը բաց է արել նրա
առաջ: Հենց այդ պատճառով էլ Հաքստհաուզենի մեզ հաղորդած տեղեկություն-
ները խիստ ուշագրավ են և միանգամայն վստահելի:

ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

Թիֆլիսում եւ ծանոթացաւ հայ Արուսեանի հետ, որի մասին դեռ հաճախ կխոսվի, որովհետեւ հայկական ժողովրդական հարաբերությունները գիտենալովս նրան եւս պարտական: Արուսեանը ծագում է ժողովրդական հայ գյուղական տանուտիրոջ ցեղից:

Արուսեանն ուղում էր կուսակրոն ձեռնադրվել: Նա հայտնի է ջմիրածնի վանքի մոնթ էր, երբ ճանապարհորդ Պարրոտը պատրաստվում էր այնտեղից Արարատի գլուխը բարձրանալ: Սա մի իրագեկ տեղացի էր փնտռում և առաջարկեց երիտասարդին իր ուղեկիցը դառնալ: Նա շուտով նրա մեջ նշանավոր տաղանդ տեսավ և համոզեց Դորպատի գերմանական համալսարանը հաճախել: Արուսեանը Դորպատ ուղևորվեց և չորս տարվա ընթացքում բուրժուական յուրացրեց գերմանական համալսարանական կրթությունը: Նա գերմաներեն այնպես լավ է խոսում և գրում, որ ոչ ոք նրան օտարերկրացի չի համարել: Նա ամուսնացավ գերմանուհու հետ և իր տնտեսությունը բուրժուական գերմանական ձևով դրեց:

Եւ օրվա մեծ մասն անցրի Երևանի Ջրային սիստեմը դիտելով: Ինձ ուղեկցում էր ոստիկանապետը, որն ինձ հարկավոր տեղեկություններ հաղորդելու համար հրամայեց մի քանի իրագեկ մարդ կանչել: Հայտնի պ. Արուսեանն այդտեղ որպես թարգման էր ծառայում:

Օգոստոսի 25-ին, առավոտը վաղ, Արուսեանի հետ միասին եւ այցելեցի Երևանի ամենաբարձր տեղում ընկած եկեղեցին և նրա մոտ գտնվող վանքը: Այստեղից մի սքանչելի տեսարան է բացվում, որի կենտրոնն Արարատն է: Եւ այնտեղ ամբողջ ժամանակը մինչև երեկո, անցրի Արուսեանի հետ խոսելով, և այդ ու հաջորդ օրը նրանից հարուստ տեղեկություններ ստացա հայ ժողովրդի նիստ ու կացի, բարքերի, առանձնահատկությունների ու հակումների մասին և դրա միջոցով նրա ներքին կյանքը կարողացա շատ ավելի պարզ հասկանալ, քան եթե ամբողջ ամիսներ ապրեի նրա հետ: Արուսեանը մեկն էր այն ազնիվ, բանիմաց

և արդարամիտ մարդկանցից, որոնց մենք կյանքում սակավ ենք պատահում: Շուտով գուշակելով, որ ես ընդհանրապես սիրով եմ աշխատում ուսումնասիրել ժողովուրդների կյանքը, նա ամենամեծ սրտաբացություններ ամեն բան բացատրեց ինձ և նույնիսկ մի քանի բաների վրա իմ առանձին ուշադրությունը դարձրեց: Որովհետև նա ինքը չորս տարի ապրել է Դորպատում, գերմանացիների շրջանում, ուստի նրա համար ինքնին պարզ էին դարձել երկու ժողովուրդների կյանքի ինչպես նման, այնպես էլ հակադիր գծերը: Բավական էր, որ ես նրան մեկ հարց տայի կամ հետաքրքրությունը շարժեի, և նրա մեջ վայրկինաբար մտքեր ու հիշողություններ էին արթնանում, որոնք նա իսկույն հաղորդում էր ինձ: Այդ բոլոր ժամանակ Աբովյանը լի էր վառ հայրենասիրությամբ դեպի իր հայրենիքը, այդ պատճառով էլ իմ բոլոր ստորև առաջ բերածներով ես նրան եմ պարտական, իսկ հետո արդեն իմ զիտողություններին, որոնք դարձյալ մասամբ նրա հսկողության տակ եմ կատարել:

Ճաշից հետո մենք ձիով գնացինք Քանաքեռ գյուղը, որը երևանից հազիվ ժամ ու կեսվա ճանապարհի վրա է ընկած: Այստեղ է Աբովյանի ծննդավայրը, ուր ապրել են նրա մայրը, քույրերը և ազգականները: Որոշ հեռավորությունից այս գյուղն ավելի շուտ խիտ անտառի, քան մարդաբնակ տեղի է նմանում— այնքան նրա տներն ու բակերը բարձր ծառերով ու թփերով են շրջապատված և ծածկված: Այս փոքրիկ ավանն անառակաբար ընկած օազիսի է նման. շուրջը հարթ բարձրություններ են, սարերն արտասովոր վայրենի ու դատարկ են. ամբողջ տարածություն վրա, որ հայացքն ընդգրկել միայն կարող է, ոչ մի խոտ չկա. սարերից միայն ժայռեր են երևում, բարձրության վրա միայն փռված քարեր են, նման լավայի կտորների, և այս բոլորը՝ միատեսակ մութ-գորշ գույնի:

Այս գյուղում փողոցներն ըստ մեծի մասին նեղ են և երևանի փողոցների նման անցնում են երկշաք բարե պատերի արանքով: Տները մեծ մասամբ շինված են քարե ցանկապատերի ներսում, նրանց դռներն ու պատուհանները երբեք դեպի փողոց չեն դուրս գալիս:

Մենք ձիով գնում էինք դեպի Աբովյանի ծնողական տունը: Այդ տունը մյուսներից ավելի ազատ էր ընկած, նրան կից ընդարձակ այգի կար՝ գեղեցիկ և հիանալի հատկություն պատուհների ծառերով, այգու բույսերով և խաղողի թփերով: Հայերի մոտ

ամենուրեք փարթամ ծաղիկներ են: (Դարձյալ դեպի կրթությունն ունեցած մեծ հակումի նշան): Տանը մոտենալով, մենք ձիերից իջանք, և Արուվյանը մեզ տարավ այգին: Բուսականությունն այստեղ այնպիսի թարմություն ու փարթամություն ունեն, որ պիսին կարող են առաջ հարավային արևը, ամեն ուղղությամբ իրար խաչաձևող առուների սիստեմով մշտական ոռոգումը և ամենապտղաբեր հողը: Այն ժամանակ, երբ մենք անցնում էինք խաղողի թփերի միջով, մեր առջևում երկու կին երևացին, որոնք, սակայն, վախեցած այծյաֆների պես խսկոյն փախան: Տուն մտնելիս մեզ գիմավորեցին Արուվյանի հորեղբայրն ու եղբայրները և առաջնորդեցին դեպի մյուս բակը, իրենց հորեղբոր տղայի մոտ, ուր մենք սարքվեցինք բոլորովին տնավարի կերպով և մի փոքր ամրացրինք մեզ. հետո անցանք ամբողջ գյուղով, որպեսզի ամեն ինչ մանրամասն դիտենք:

Քանաֆեռ,— իսկ ներկայումս միայն հարուստ, փայլուն գյուղի մնացորդ է: Անցյալում այդտեղ 1390 տուն է եղել, իսկ այժմ միայն 72 է: Ես նրա փայլի, հարստության ու ընտելության բազմաթիվ լինելու մասին գաղափար կազմեցի հետևյալ փաստերով: Մինչև օրս հին հայկական սովորություն կա, ըստ որի Ավագ Ուրբաթ օրը բոլոր ամուսինները, որոնք պատկիլ են այդ տարվա ընթացքում, եկեղեցի էին գալիս իրենց բարեկամների հետ, և այդպես, այն փայլուն ժամանակները երբեմն 30-ից ավելի երիտասարդ ամուսիններ էին գալիս բոլորն էլ ամենաշքեղ, փայլուն զինասարքով, արծաթակրունկ կոշիկներով: Բավարար նշան բնակիչների փարթամության և բազմաթիվ լինելու: Քանաքեռի ծագման մասին տեղական մի զրույց գոյություն ունի, թե բոլոր պատմական փաստաթղթերը, արտոնությունները, տոհմային վկայագրերը ոչնչացված են 1825 թվականին, պարսկական վերջին պատերազմի ժամանակ, թե Արուվյանի նախահայրը, վեց սերունդ սրանից առաջ, թշնամիներից (լեզգիներից) նեղված, հյուսիսից, միայն հայտնի չէ, թե որտեղից, իր մարդկանցով ու հարևաններով եկել է Երևանի խանի (սարգարի) մոտ և խնդրել է նրա թույլտվությունն ապրել այնտեղ, ուր այժմ Քանաքեռն է գտնվում: Այդ առաջնորդը կոչվելիս է եղել Արով և ծագել է հին ազնվական տոհմից. բայց նրա ծագման և արտոնությունների մասին եղած փաստաթղթերը, ինչպես վերն ասված է, կորել են 1825 թվականին: Սակայն Թիֆլիսում, Գարաբեյում և Լորգում մինչև այժմ էլ դեռ այդ անունով և նույն ծագումով ընտանիք-

ԱՐԴԱՎԱՆԱՆԵՐԻ ՏՈՒՆԸ ՔԱՆԱՔԵՐՈՒՄ

ներ գոյություն ունենաւ։ Արովի որդին կոչվել է Վիրապ, իսկ այս վերջինիս տղան՝ Նուշնպես Արով։ Այստեղից էլ բղխում է այս տոհմի ժառանգական իշխանությունը Քանաքեռ գյուղում, որը, սակայն, չի ունեցել ոչ մի կալվածատիրական կամ ավատական իրավունք, այլ միայն ոստիկանական իշխանություն է ունեցել։

Պետք է կարծել, որ Քանաքեռը հենց սկզբից մեծ գյուղ չի եղել, բայց երբ հարեան գյուղերը պատերազմներից ու թալաններից ամայացել են, նրանց ընակելիներն ֆնացորդը Քանաքեռ է տեղափոխվել և նրանց հողամասերը մեծացրել են Քանաքեռի տարածությունը։ Տեղադրության սքանչելիության և երեանից հեռու չլինելու շնորհիվ ամառ ժամանակ հարուստ մարդիկ այստեղ են փոխադրվել, այստեղ բնակաւորաններ են վարձել, հողեր են գնել, այգիներ գցել։ Շատերի համար այս վայրը որպես ապաստարան է ծառայել։ Բայց դրանից հետո, հենց ներկա հարյուրամյակում, ավերիչ պատերազմներ տեղի ունեցան, և պարսկական վերջին կամպանիայի ժամանակ այս գյուղը համարյա բոլորովին ավերվեց։

Եւ տարբեր բաղեր դիտեցի իրենց բոլոր տնային ու տնտեսական գործանոցներով։ Ամեն բանի մեջ չափազանց այլադասության եւ հանդիպում։ Ըստ սովորության՝ հայկական բազմ ընդգրկում է բազմաթիվ փոքրիկ շենքեր, որոնցից յուրաքանչյուրը որոշ նպատակի է հատկացված, հակառակ հյուսիսային գերմանական տնտեսության հիմնական կանոնների, որոնց հետեւելով՝ աշխատում են ամեն բան մի հարկի տակ տեղավորել։

Արովյանի տոհմական տան մուտքի մոտ մի բաց սրահ էր գտնվում, որին հայերը, պարսիկները և թաթարները էվան են անվանում (ամենայն հավանականութեամբ քյա բառը թաթարական է)։ Այս սենյակում ամառ ժամանակ ամբողջ ընտանիքն է ապրում։ Սրա կողքին, ձախ կողմում, գտնվում էր ձախ սենյակը — օթախը։ Այստեղ ցուրտ ժամանակ բաց գետնին կրակ են անում, օջախ բոլորովին գոյություն չունի, իսկ ծուխն անցնում է տանիքում թողած փոքրիկ բացվածքով։ Մեկ անկյունում և վերեւում երկու փոքրիկ պատուհաններ կային։ Ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին պատերը քարից էին, որոնց մեջ թե՛ վերեւում, թե՛ ներքեւում դուրսեր էին շինված, ուր սովորաբար ամեն տեսակ իրեր են դրվում։ Պատերին կախած էին երկու պարսկական նկարներ, որոնք պատկերացնում էին Ռուստեմի (պարսկական Հերկուլեսի) հերոսական սխրագործությունները։ Բացի դրանից՝ այն-

տեղ մեկ փոքրիկ հայելի էր կախած, որ հայտնի էր դարձնում, թե երողական շքեղությունը կամաց-կամաց ներս էր սողոսկում նրանց մոտ: Տան մյուս մասում կանանց բաժինն էր, որը ես չտեսա: Տան աջ կողմում նկուղ էր շինված, որ հայերեն վառարան է կոչվում: Նկուղի կողքին փոքրիկ հացամբարն էր, հետո հաց թխելու տեղը (հացատուն), հետո խոտատեղը (դարմանանոց), և, վերջապես, տնտեսության մեջ ամենակարևորը—անասնաբակը, ուր առանձին բաժանմունք է բարձրանում, շրջապատված դալիբեայով. սա կոչվում է աաֆու. այստեղ հաճախ, մանավանդ ձմեռը, կրակի շուրջն են ժողովվում բոլոր տնեցիները, այստեղ են հավաքվում հարևանները, հաճախ էլ օտարներ են ապրում: Ով ոչ խար ունի, նա նրանց համար ըստ մեծի մասին դաշտում փարախ է շինում: Արովյանն ինձ տարավ իր փեսայի տունը:

Այստեղ առաջ բերենք Արովյանի երիտասարդ ժամանակի բնտանեկան կյանքից բնորոշ գծեր ու հիշողություններ, որոնք հաղորդվել են ինձ մասամբ զբաղի, մասամբ էլ բանավոր կերպով: Նրանք որոշ չափով կարող են լուսարանել հայկական ժողովրդական կյանքի բնույթը:

«Քստաքեռի բոլոր հին բնակիչները հալարտությամբ ու հարգանքով են հիշում Արովյանի՝ իրենց հետ ապրած նշանավոր պապին: Բարձրահասակ, դեղեցիկ տղամարդ, հպարտ, բայց հաճելի կեցվածքով, ամեն տեսակ լավ բանի համար գործունյա, կարիքավորների համար դանձ, երջանիկ ամուսին և հայր, հարուստ, բայց վերին աստիճանի բարեգործ և հյուրասեր, նա մեծ հարգանք էր վայելում հայերից ու թաթարներից և նույնիսկ մեծազարմ պարսիկներից: Նա երևանում արդյունաբերական գործանոց և խանութներ ուներ, որոնք վարձով էր տալիս, բացի զբանոց՝ բավական հողային սեփականություն, մանավանդ դեղեցիկ այգիներ: Վերջիններից մեկը, որ գտնվում էր Թիֆլիսից նրան տանող ճանապարհի վրա, մոտ կես մղոն տարածություն ուներ, այնտեղ տնկված էին ընկուզյղի ահագին ծառեր, խնձորենիներ, բալենիներ, դեղձենիներ, ծիրանիներ, թթենիներ, փշատենիներ ու դեղեցիկ խաղողաթփեր և նշանակված էր օտարների օգտագործման ու բավականության համար: Նրա պահպանության և մշակության համար երեք թե չորս ագեհականներ էին նշանակված: Ամեն մի անցորդի թույլ էր տրված մտնել, ուտել և ուզածի չափ հետը տանել: Քամուց թափված պտուղները ժողովում էին դամբյուղները և դնում դռների մոտ՝ նրանց համար, ովքեր չգիտեին,

Թե այդին բաց է ամենքի համար: Անցորդները և այգեպանների թողածները լեռնային գյուղերի հայերն ու թաթարներն էին տանում, որոնք համարյա պտուղներ չունեին դաժան կլիմայի պատճառով, այլև նրա համար, որ զժկամությամբ էին գործունեություն չպարտադրում: Ամառը չգործադրված ձմեռային պտուղներն ու խաղողին առանձին ամբար էին ժողովում, որ բաց էր ամենքի համար: «Այգուց այսպես առատորեն օգտվելը, այս հյուրընկալությունն ամենալայն չափով գոյություն ունի և այժմ, սակայն ծնողները դանդաղում են, որ իրենց միջոցները թույլ չեն տալիս այգու պահպանության համար մարդիկ պահել, և որ իրենք չեն կարող այն անել, ինչ որ պապն էր անում» (բառ առ բառ Արուսյանի հիշողությունների գրքից): Այդ ժամանակ տունը միշտ լիքն էր լինում հյուրերով. քիչ կպատահեր, որ ճանապարհով անցնողը չհյուրընկալվեր:

Իմ բարեկամ Արուսյանն սկզբում ծնողների կողմից նշանակված էր հոգևոր կոչման համար: Երբ նա տասը տարեկան դարձավ, հայրը նրան բերեց էջմիածին՝ կրթության և նախկին Ղուկաս պատրիարքին ներկայացնելու. վերջինս նրա հորն ասաց, «Հայրդ բարեգործ մարդ էր, և թե՛ ես, թե՛ իմ վանքն առատորեն վայելել ենք նրա բարեգործությունը. ուստի մեզ համար այժմ ուրախալի է այս երեխային ընդունելով՝ քո տանը փոքրիկ ծառայություն անել»: Հետո երեխային օրհնելով, ասաց. «Մխիթար՝ վիր, զավակս, նրանով, որ հայրդ հիմա կհեռանա քեզանից, և մայրդ այլևս քեզ իր հետ չի տեսնի: Սրանից հետո ես կլինեմ քո հայրը. մոռեցիր, գրկիր ինձ և ձեռքս համբուրիր»:

Արուսյանի պապը մինչև այժմ ապրում է մի ամբողջ երկրի ծերունիների հիշողության մեջ: Արուսյանը պատմում է, թե երբ ինքը դեռ երեխա էր, շատ հարգելի բարեկամներ Երևանից դալիս էին այցելելու իր ծնողներին: Այգում, ծառերի ստվերում նստած, նրանք հյուրասիրվում ու զվարճանում էին, իսկ ինքն սպասավորում էր նրանց. մեկ էլ հանկարծ նրանք տխրում էին և ցույց տալիս այն տեղը, ուր հաճախ նստում էին պապի հետ և ուրախանում, զրուցում: Բոպեական լուսությունից հետո նրանք ասում էին. «Այնտեղ հաճախ նստում էր—երկու ձեռքով հարդալով իր մորուքը—մեր սիրելի, հին բարեկամ Արուսյանը, հանգիստ և ուրախ, և մենք բոլորում էինք նրա շուրջը: Հաճախ նա մեզ ասում էր—ես ունեմ ամեն բան, ինչ որ Տերը կարող է մեղավոր մարդուն տալ.—երեխաներ, հարստություն և բոլոր մերձավորները

մերը, դրա համար էլ ես այս այգին նվիրեցի խեղճերին, որ բո-
լորն էլ կարողանան օգտվել և հաճույք զգալ:—Մենք դեռ տես-
նում ենք նրան մեր առաջ, նրա բարձր, ազնվազարմ ֆիզուրը,
ամենաբարակ մահուդե հագուստով, պարսկական թանկագին ոչ-
խարենու գլխարկով, և մոշագույն մետաքսե շավարով: Նա միշտ
գտնուողում էր թանկագին շալով, որի մեջ կարճ դաշույն էր խրում:
Մենք փայտե շամփուրներով խորոված էինք պատրաստում բաց
կրակի վրա և հետո ուրախ-ուրախ ուտում էինք միասին, վրա-
յիցն էլ թարմացնող գինի էինք խմում: Նա իր իշխանության
տակ ծով հարստություն ունեւր, որը բոլորիս համար անսպառ էր:
Նա ու իր հարստությունն այլևս գոյություն չուներ, իսկ դու,
մեր բարեկամի բարի որդի, գիտցիր, որ քանի դեռ կանգուն է
քո տունը և քանի դեռ օջախիդ կրակը չի մարել, մենք ձեզ
պետք է սիրենք ու հարգենք, ինչպես հրամայում է մեզ մեր
պարտքը:

Արույանն իր երիտասարդությունից մի դեպք ևս պատմեց
ինձ, որ բավական լավ է բնորոշում այնտեղի ժողովրդի կյանքը:

Մեկ անգամ աշնանը մենք հավաքվել էինք մեկ գեղեցիկ
այգում՝ պտուղները ժողովելու: Հայրս տանձի ծառը բարձրացավ,
որ պտուղները պոկոտի, որոնցից արդեն ահագին քանակություն
կար կիտված: Այդ ժամանակ այգին մեկ դերվիշ մտավ: Հայրս
ուրախ-ուրախ ողջունեց նրան ծառի վրայից և մեզ հրամայեց
սկուտեղը լցնել ամենալավ տանձերով, հետն էլ դերվիշին ասաց,
թե դրանք աշնան պարգևներն են, որ Տերն ուղարկում է մեզ:
Բայց դերվիշը ոչ մի խոսքով չպատասխանեց. և մինչդեռ մենք
դադարված էինք պտուղները նրա սկուտեղում դարսելով, նա այն-
պես լուրջ ու լուռ էր, և այնպես շեշտակի էր գետնին նայում,
որ կարելի էր անշուշտ արարածի տեղ ընդունել նրան: Մենք
երկչոտ կերպով մոտեցրինք նրան մեր ժողոված պտուղները, նա
սկուտեղը վերցրեց և երկար ժամանակ անշարժ նայում էր նրան.
հետո հանկարծ տանձերն այնպիսի ուժով դեն շարտեց, որ նրանք
բոլորը հեռու գլորվեցին: Եվ այդ ժամանակ միայն կարելի էր մտա-
ծել, թե նրա լեզուն միայն անեծք ու հայհոյանք կարող է արտասա-
նել: Անհաղթահարելի մաղձի և կատաղի հայոյանքի հոսանք էր
թափվում նրա շրթունքներից, որոնք փրփրոտել էին. դրա հետ
էլ այնպիսի զզվելի ծամածուլություններ էր անում, որ մենք երե-
խաներս վախով դես ու դեն փախանք և հեռվում սպասում էինք,
թե այս բոլորն ինչո՞վ է վերջանալու: Հետո, երբ վերջապես նա

մեղմացավ, սկսեց իր կռիւմանը վայել ընծա պահանջել: Մինչդեռ հայրս բոլորովին հանգիստ կերպով ծառի վրա մնալով, նրան ասաց, թե ոչ միայն որևէ ընծա չի տալ, այլև նրան այգուց բաց չի թողիլ, մինչև բոլոր ցրած տանձերը մեկ-մեկ չժողովի և այս նվերի համար շնորհակալ չլինի, որովհետև նա իրավունք չունի աստծու պարգևն արհամարհելու: Այս պատասխանից դերվիշն ուղղակի կատաղեց, ետ ու առաջ վազվզեց քարեր փնտռելով, որ մեղ վրա դրի—«Դու, շուն, ինչպե՞ս ես համարձակվում այգայիս բան ասել մահմեդական դերվիշին»: Հայրս ծառի վրայից նորից դարձավ դեպի նա, սկսեց հորդորել, բայց իզուր. այդ ժամանակ նա բանվորներից մեկին հրամայեց առանց երկարաբանությունների բռնել հարգելի դերվիշին և պինդ կապել ծառին: Թշվառը սարսափելի հայհոյանք էր թափում, երգվում էր, թե հենց որ իրեն արձակեն, մեր ամբողջ տունը դժոխք կուղարկի: Այն ժամանակ, երբ նա այսպես կապված էր ծառին և այնպիսի ուժով էր աշխատում ազատվել, կարծես ծառն ուղղում էր արմատով հանել և ոտքով դեպի նա էր ծեծում, հայրս նորից սկսեց բարոյական համոզմունքներով հորդորել, որ ուշքի գա. նորից հարցրեց, թե ուղի՞ւմ է ժողովել տանձերը և շնորհակալությամբ ու օրհնանքով հեռանալ այգուց: Դերվիշը ոչ մի պատասխան չէր տալիս, միայն նրա շրթունքներն էին ծածկվել փրփուրով: Այդ ժամանակ հայրս հրամայեց կարգին ծեծել նրան: Այգայիս բան երբեք չէր պատահել դերվիշին և նա մոլեգին չարությամբ ուղղում էր ինքն իրեն կոծոտել: Հայրս հրամայեց մի փոքր սպասել և նորից հարցնել նրան, թե ուղի՞ւմ է արդե՞ր հնազանդվել և ուշքի գալ: Ոչ մի պատասխան. նա միայն օգնության էր կանչում բոլոր գժոխային ուժերին և սատանային, որոնցով սպառնում էր մեզ: Այդ ժամանակ երկու կողմից փայտի ավելի հաճախ ու ավելի ուժգին հարվածներ թափեցին նրա վրա: Վերջապես նա փափկեց ու ամենաահեղ ձայնով աղաղակեց. «Դժո՛ւ, մեծ մարդ, կանեմ, ինչ որ հրամայես»: Մինչ այդ նրան ծանոթ չէր մեծությունը, այժմ հասկացավ նրան: Նրան արձակեցին, նա վերցրեց իր գլխարկն ու թիկնոցը, որ դայրույթով դեն էր դրել վրայից, հետո սկսեց ցրած տանձերը ժողովել, վերջապես բոլորովին հանգիստ կերպով նստեց ծառի տակ և սկսեց ինքն իրեն դատողություն անել. «Այս բոլոր տանջանքին ու խալտառակությանը ես իրավամբ արժանի եմ, որովհետև անշնորհակալ եղա դեպի աստծո պարգևները»: Ինքն իրեն երկար այսպիսի դատողություններ անելուց և ինչպե՞ս

հարկն է հանգստանալուց հետո, նա վեր կացավ, գլխարկը հանեց, և ինչպես որ դրանից առաջ առատ հայհոյանքներ էր թափել մեզ վրա, այնպես էլ այժմ առատ օրհնություններ թափեց մեզ վրա, դրա հետ միասին մեծագույն գովեստներ էր տալիս մեզ ու մեր տանը, հետո ամենաբարեկամաբար հրաժեշտ տալով մեզ և հեռանալով, հորս ասաց. «Երբեք չեմ մոռանալ ձեզ, ազնիվ պարոն, թող աստված օրհնի ձեզ, համարձակվում եմ խնդրել ձեր թույլտվությունը նորից այցելելու ձեր հյուրընկալ շեմքը»: Հայրս հաճությամբ թույլ տվեց: Հետո նա զանազան ժամանակներ գալիս էր մեզ մոտ. շուտով սկսեց ավելի հաճախ գալ, քիչ չէր պատահում, որ օրերով մնար մեզ մոտ. և վերջապես մեր ամենալավ բարեկամը դարձավ: Մեզ երեխաներիս հետ ևս նույնը պատահեց, ինչ որ պատահում է թուզեւների հետ սիսեռի արտում դրած խրովիլակ տեսնելիս.—սկզբում երկչոտ կերպով հեռու էինք մնում, հետո այնքան ընտելացանք նրան, որ մեզ համար տոն էր լինում, երբ նա գալիս էր մեզ մոտ: Նա խաղում էր մեզ հետ և ամեն տեսակ խաղեր գիտեր: Երբ նա իր երկար, սրածայր, բրգաձև գլխարկը գլխին, գոմեշի պես ընկնում էր մեզ վրա, մենք ծիծաղից թուլանում էինք: Իսկապես նա բարի մարդ էր, միայն երբեմն շատ էր տալիս օրինակ ու ծիծաղելի: Որպես եզրակացություն, ես Արովյանի կյանքից մի գիծ էլ կրերեմ, որ ինձ համար սրտառու է բան էր.— Արովյանը, ինչպես վերն ասվեց, համարյա 10 տարեկան հասակում բերվեց էջմիածնի վանքը, որ այնտեղ պատրաստվի հոգևոր կոչման համար: Դեռ պատանի հասակում նա շարունակ պատրիարքի մոտ էր լինում, որ բոլոր հայերի աչքում ամենասրբազան մարդն է համարվում և հարգվում է բոլոր աշխարհի իշխաններից ավելի: Այդ պատճառով էլ Արովյանի գիրքը յուրատեսակ հաճելի ու նախանձելի էր: Սակայն նրա մեջ ուրիշ ձգտում էր թաքնված, և երբ ծանոթացավ ճանապարհորդ Պարբոտի հետ, կայծակի պես նրա մեջ այն միտքը վառվեց, թե երոպական կրթությունը նրա համար անհրաժեշտ կենսական պահանջ է: Նա վճռեց Պարբոտին ուղեկցել Եվրոպայում: Բայց այդ ժամանակ ամեն կողմից արգելքներ կուտակվեցին ու հորազատները չէին ուզում այդքան հեռու թողնել: Վերջապես նա բոլոր արգելքները վերացրեց և ինքը՝ պատրիարք Եփրեմը նրան թույլ տվեց, և այն ժամանակ, երբ Արովյանը նրա առաջ ծնկաչոք, արտասուքներով, դեմքը թաքցրել էր նրա կրծքի վրա՝ պատկառելի ծերունին ասում էր նրան. «Հոգեզավակս, եթե դու ուզում

ես ուխտադրուժ դառնալ, մոռանալ մայրենիլ եկեղեցին և ինձ՝ քո այժմյան հորը, հրաժարվել քո ծնողներից, երկրից ու հավատքից, համոզված եղիր, որ կյանքում բախտավորութուն չես գտնիր։ Եթե դու ուզում ես հեռանալ ինչ-որ առանձին պատճառներով, ասա ինձ, ես ամեն ինչ կսարքեմ։ Ես քեզ հետ այնպիսի ծնողական քնքշությամբ եմ վարվել, որպիսի քնքշությամբ Թորթոսն էր վարվում իր որդու հետ, որովհետև դու ես ինձ համար այնպիսի որդի էիր։ Բայց դու ուզում ես թողնել, ջահելութունն է գրավում դեպի այդ միտքը։ Ասում ես, թե հայրենիքիդ օգտի համար ես գնում։ Թող քո ցանկացածը լինի։ Եթե օտար երկրում դու տանջվես կամ տխրես, պետք է ամեն բան խոնարհությամբ տանես և չզանգատվես ոչ Աստծուց, ոչ մեզնից։ Եթե դու չես մոռանալ քո հայրենիքը, քո հավատը և այնպես կանես, ինչպես ասում ես—կվերադառնաս մեզ մոտ, մեր սիրելին կլինես, ինչպես մինչև այժմ էիր։ Գուցե ինձ կենդանի չգտնես, այդ դեպքում գերեզմանա օրհնիր—այնտեղ պառկած կլինի իմ աճյունը. իսկ ես երկնքում կլսեմ քո խոսքերն ու կօրհնեմ քեզ»։

Աբովյանը երեւի էր մոռանում այս խրատը։ Նա երոսպական-գերմանական կրթությունը յուրացրեց, մի բան, որ քիչ անգամ է հաջողվում ասիացուն, բայց և այնպես նա կապված էր իր ժառանգական հավատալիքներին և իր հայրենիքի անգամաճան որդին մնաց։

Այս երկար շեղումից հետո, ես նորից վերադառնամ Քանաքեռում իմ մնալուն (օգոստոսի 25)։

Արդեն երեկո էր, երբ ես ու Աբովյանը թափառելով դուրս գնում ու նրա շրջակայքում, վերադարձանք նրա տոհմական սրահը։ Մենք արդեն վերը նկարագրեցինք հայերի ընտանեկան ներքին կյանքը, իսկ նրանց արտաքին կյանքը, շատ էլ սուր կերպով չի դիպչում օտարականի աչքին, այլ աստիճանաբար է արտահայտվում աննշան երանգներով։ Աբովյանի վերադարձի ժամանակ տնեցիները հազիվ բարևեցին, ոչ ձեռքի սեղմում, ոչ գրկախառնում, ոչ բարձրաձայն ուրախութուն. բայց այդ բոլորի փոխարեն նրա փոքր եղբայրները նրան ամենամեծ արտաքին հարգանք էին ցույց տալիս, նրա ներկայությամբ միշտ առաջին հարգանք էին ցույց տալիս, նրա ներկայությամբ միշտ առաջին համարում կամ հաղնվում էր, հարսները նրան որպես աղախիններ էին ծառայում և միշտ պատրաստ էին նրա բոլոր ցանկությունները դեմքից գուշակելու։ Ընթրիքի պատրաստություն-

ներ էին կատարվում: Սրահի բարձր տեղում, որը հետո պետք է քնելու համար որպես թախտ ծառայեր, սկզբում խսիրներ էին փռվում, նրանց վրա՝ դորգ, և, վերջապես, սփռոց, որի վրա դրվում էին սկուտեղներն ու տելիքով. այս դեպքում ոչ պնակներ կային, ոչ դանակներ, ոչ պատառաքաղներ: Մենք սկուտեղների շուրջը նստում էինք արևելյան սովորությամբ—ծալապատիկ: Սկսելուց առաջ, ինչպես նաև ուտելուց հետո, Արովյանի հորեղբայրն աղոթում էր՝ սկզբում սնունդ ուղարկելու մասին, հետո՝ Հայր մեր, որի ժամանակ նա և բոլորը խաչակնքում էին: Ընթրիքը բաղկացած էր լինում աղ դրած մսից, փլավից, սոխից և կանաչից: Բոլորովին բարակ, հարթ, մեծ ցորնաբլիթները, որոնք կարելի էր փալասի պես ծալել և որոնք չորրուկ էին կոչվում, որոշ չափով անձեռնոցիկի տեղ էին ծառայում, այլև նրա համար, որ հարմար լիներ ուտելիքները վերցնել, որոնք առանց այն էլ պետք էր սկուտեղից մատներով հանել: Սեղանից հետո ինձ, որպես երոպացու, հայտնեցին, թե տեղական սովորույթուն է, որ ամենաջահել կինը, հյուրերի քնելուց առաջ, աղախնի օգնությունը պետք է նրանց գլուխն ու ոտները տաք ջրով ու սապոնով լվանա: Ես համաձայնեցի, որ գլուխս լվանա: Անսովոր գեղեցիկ կինը, որ գլուխս էր լվանում, իսկապես որ չափազանց փափուկ և արագաշարժ ձեռներ ուներ, նրանք շատ հաճելի և շատ քնքույշ կերպով էին խրտոլում ինձ՝ մորուքս ու ականջներս լվանալիս: Ջահել կանայք ամենից վերջինն անկողին մտան և այնուամենայնիվ առավոտյան ժամի 5-ին արդեն ոտքի վրա էին և սպասում էին մեր արթնանալուն, որ սպասարկեն մեզ: Ասենք՝ միայն ես և Արովյանն էինք քնել սրահի բարձրության վրա, իսկ տանտերը և ֆնացած ընտանիքը, ինչպես և այնտեղի ընտանիքների մեծ մասը, ամառը քնում էին այգում, ծառերի տակ, տան առաջ—փռած ծածկոցների վրա: Այդ ժամանակ աննման լուսնակ գիշեր էր: Լուսինն ինձ անչափ փոքր էր երևում, քան հյուսիսում, բայց դրա հետ միասին շատ ավելի պայծառ և փայլուն, կարելի էր առանց դժվարության կարդալ տպածը: Ես աշխատում էի որքան կարելի է, ավելի ուշ քնել, ամբողջ շրջապատն իսկապես որ հրապուրիչ էր.—բաց սրահ, հարավային գեղեցիկ ծառեր, հրաշալի երկինք, այգում հոսող առվի քչքչոց, բաց օդում քնողների խմբեր: Ես շուրջս ինձ անձանոթ ասիական մրթնոլորտի շունչն էի զգում:

А. Гакстгаузен, „Закавказский край“.

Գերմանացի նշանավոր բուսաբան-դենդրոլոգ (ծառաբան) Կարլ Կոխը (1809—1879) 1836—38 թ. թ. կատարած իր գիտական ուղևորությունների միջոցին եղավ նաև Կովկասում ու Հայաստանում։ Հենց այդ տարիքում էլ տեղի ունեցավ նրա հանդիպումը Սալապուր Աբովյանի հետ։ Իր թողած մի քանի պարբերություններում նա շոշափում է մի շատ կարևոր խնդիր՝ պաշտոնական շրջանների՝ Աբովյանի նկատմամբ ցույց տված վերաբերմունքի խնդիրը։

Կարլ Կոխը Աբովյանին չափազանց բարձր գնահատելով որպես մանկավարժ, այդ ասպարեզում նրան եղակի մի անձ համարելով ողջ Անդրկովկասում, ցավ է հայտնում, սակայն, որ նրան շրջապատում են անարժան մարդիկ, նեղսիրտ չինովնիկներ, որոնք ոչ միայն չեն հասկանում ու գնահատում Աբովյանի բացառիկ արժանիքները, այլև լուսնգարում են նրան՝ իրագործելու իր բուռն ձգտումները, իր ազնիվ ձեռնարկումները։ Այս կարևոր վկայությունը խիստ արժեքավոր է Աբովյանի ասլած արագեղիան հասկանալու համար։

K. Koch, „Wonderungen im Orient
Während der Jahre 1843 und 1844“,
Weimar, 1846—7

Հնարավոր է, որ այս կամ այն հարցում նա շեղվում է ժողովրդական կրթության բնագավառում պետություն նախագծած ուղիից, քանի որ արտաքին ձևականությունը չէր գոհացնում նրա դեպի վեր սավառնող հոգին. հնարավոր է նաև, որ նա ևս ունեցել է զանազան սայթաքումներ, բայց, անկասկած, մինչև հիմա Անգրեկովկասը չի տեսել այնպիսի մի ուսուցիչ, որն այնպիսի սիրով ու այնպիսի զոհաբերությամբ նվիրված լինի մանուկների դաստիարակության գործին, ինչպես որ Արովյանն է... Սակայն, դժբախտաբար, Արովյանին ցույց չեն տալիս արժանի վերաբերմունք: Չինոֆիկների նեղսրտությունը հաճախ ու շատ է խանգարում նրան առաջ տանելու իր ազնիվ և բուռն ձգտումները... Եթե Արովյանը, որպես Երևանի դավառական դպրոցի տեսուչ, կարողանա մնալ իր գործունեության ներկա շրջանի մեջ, եթե նրան գործոն աջակցություն ցույց տան իրեն հնթակա պաշտոնյաները, այլև պահանջված չափով գնահատեն նրան, սպասելի է, որ Երևանից մի նոր լույս ծագի դժբախտ ու մոռացված, դարերով ոտնահարված հայ ժողովրդի համար:

Արժանի մասին բաղմամբով ևրոպացիները հայտնած կարծիքները մեջ իր բացառիկ տեղն ունի «Անհայտ ֆրանսիացու կարծիքը», որ բերվում է ստորև Սա լավագույն բնութագրերն է Արժանի մասին, որ երբեկեց կարելի է պատահել նրա վերաբերյալ եղած թե ևրոպական և թե հայկական աղբյուրներում: Մի քանի սեղմ տողերի մեջ կենդանի կերպով գծագրվում է հսկայական կուլտուրայի, բաղմազան բնագույնակութունների և անսպառ եռանդի տեր մարդը, որին վիճակվել էր մի երկրի կյանքում պատմական աննախընթաց դեր կատարելու, մի դեր, որ հիշեցնում է հունական դիցաբանություն մեջ հայտնի Պրոմեթեոսին: Այս սքանչելի բնութագրի հեղինակը թե երբ և որտեղ է պատահել Արժանին, հայտնի չէ: Մենք այսքանը գիտենք միայն, որ Արժանի այս անհայտ բարեկամը միաժամանակ մոտիկ բարեկամ է եղել «Արեմուտք» լրագրի խմբագիր Ստեփան Ոսկանին, որին և մի նամակով հաղորդել է իր տպավորությունները հայ մեծ լուսավորչի մասին: Արժանի կյանքին նվիրված հոդվածում Ստեփան Ոսկանը մեջ է բերում այդ տպավորությունները, առանց, սակայն, հիշատակելու հեղինակի անունը:

Աբովյանի հետ տեսնվեցաւ և իրավամբ զարմացաւ նրա հմտութեան վրա: Գերմանական փելիսոփայութեան և գրական-նութեան հայացքները նրան այնպես ծանոթ են, որ նույնիսկ ևրոպացին կարող է օգուտ ստանալ նրա կարծիքներից: Շիլլերին անգիր դիտե, Լեսինգի և Լայբնիցի գաղափարները հրաշալի կերպով յուրացրել է և իր ասիական երեւակայութեամբ նրանց նոր դույն է տվել: Գերմաններեն խոսում է որպէս գերմանացի-անտարակույս, այս մարդը պատիվ պիտի բերի հայ գրականութեանը: Տարօրինակ երևույթ մարդկային լուսավորութեան. հայի բերանն արձագանքում է այնպիսի գաղափարների, որոնք մեր մեջ դեռ նոր են տարածվում: Շիլլերի, Լեսինգի գրութիւնները հաստատվում և լսելի են դառնում Կովկասի լեռներում, երբ դեռ Նվրոպայում ժողովուրդը կա, որ այս հեղինակների անունն անգամ չի լսել: Զարմանալի բան պիտի լինի, եթե Ասիայի լուսավորութիւնը Կովկասից սկսի, և Պրոմեթէոսի ժայռը տեսնի իր չարչարանքի արդյունքը:

(«Արեւմուտը», 1859 թ., № 6)

Արեւլահայ լեզվի է վերածված մեր
կողմից:

Արքայանի մասին եղած առաջին տպագիր հայ խոսքի հեղինակը Քսենոփանոս Նազարյանն է։ 1853 թ. լույս տեսած նրա «Հոգեղեն կերակուր հայ երեսաների համար» աշխարհարար դասագրքում պատահում ենք հետևյալ տողերին. «Արժանի է հիշատակության Դորպատ քաղաքը հմայա գետի վրա 11,000 բնակիչներով և անվանի համալսարանով Այս քաղաքում էր յուր կրթությունը ստացել Խաչատուր Արքայան երեկելի Հայկազունը, որ ափսոս շուտով թառամեցավ յուր ազգի համար»։ Այս սեղմ տողերն ականավոր հրապարակախոսի երախտագիտության առաջին տուրքն էր վաղ թառամած մերձավոր բարեկամին, հոգեհարազատ ընկերոջը՝ Արքայանին, ինչպես նաև այն քաղաքին ու համալսարանին, որտեղ նա ստացավ իր բարձրագույն կրթությունը՝ դարձյալ նույն բարեկամի ներշնչումով ու զործոն աջակցությամբ։ Նազարյանը, սակայն, վերոհիշյալ մի քանի տողով չէր սպառել իր ունեցած տեղեկությունները, իր առկիքը Արքայանի մասին։ Եվ ահա, 5 տարի անց, 1858 թվին «Հյուսիսափայլում» իրեր ծանոթություն Նալբանդյանի՝ Գեորգ Գեղամյանի հիշատակին նվիրած դամբանականի, լույս են տեսնում Նազարյանի հիշողություններն Արքայանի մասին, որ այն ժամանակ, իրավամբ առաջին քիչ թե շատ ամփոփ կենսագրությունն էր 10 տարի առաջ անհայտացած և հասարակությանը անհայտ մնացած հեղինակի։

Արքայանը և Նազարյանը հայ ժողովրդի մտավոր վերածնության զարնան ավետիքը տվող առաջին ծիծեռնակները հանդիսացան։ Մեր խավար իրականության մեջ նրանք երոպական լուսավորության առաջին ջահակիրներն էին։

Դեռևս Ներսիսյան դպրոցում՝ բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանի բարերար ազդեցությամբ, նրանց մոտ ուրվագծվում է ապագա գործունեության մի ծրագիր, որի բովանդակությունն ու ոգին կաղմում էին մեր ժողովրդի արդեն հրամայական դարձած պահանջները։ Փրկել ժողովրդին իր անօգնական վիճակից, քաղաքական ստրկությունից և մտավոր խավարից, — այս էր այն մեր պատանի հայրենասերների սուրբ ուխտը։

Մեր հայրենասեր պատանիները բռնության և խավարի զենայան տիրապետության մեջ աճում ու զարգանում էին իրեր մի-մի աստամբ պրոմեթեոսներ, նույն այդ խավարը կործանելու համար։

Թե որքան հաստատուն էր Արքայանի ու Նազարյանի մտերմությունը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և թե այդ մտերմության հիմքում ձգտումներ ինչպիսի ներդաշնակցություն կար, երևում է այն բանից, որ Արքայանը Դորպատում ևս մոռացության չի տալիս Նազարյանին և ճանապարհներ է մոմտում ընկերոջն իր մոտ տանելու։ Երբ մի անգամ Դորպատում խոսք է բացվում այն մասին, թե չկա՞ն արդյոք Հայաստանում իր նման ուսումնասեր

և ընդունակ ուրիշ պատասխներ, որոնց կարելի լիներ Դորպատ բերել ուսանելու՝ Արուսեան իսկույն Նաղարյանի անունն է տալիս: Այնուհետև Արուսեանը դադար չի առնում և ընկերոջը, ինչպես Հ. Ալամդարյանին իր հորդորիչ նամակներով դադար չի տալիս, մինչև վերջապես իրագործում է նրա բուռն

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

փափագը, որը և ի՞ր փափագն էր: Նաղարյանի՝ Դորպատ մեկնելուց հետո Արուսեանի մշտական մտահոգության առարկաներից մեկն էլ դառնում է սիրելի ընկերոջ նյութական ծանր վիճակը, որի համար նա սրտառուչ խոսքերով դիմումներ է անում ներսես Աշտարակեցուն և ուրիշներին:

Թեև Դորպատը թողնելուց հետո Արուսեանը և Նաղարյանն այլևս իրար չպատահեցին, բայց և այնպես նրանց բարեկամությունը չխզվեց, նրանք մտերմական սերտ կապեր պահպանեցին մինչև վերջ: Նաղարյանի մեզ հասած նամակներին¹ պարզվում է, որ Արուսեան իր կյանքի և գործունեության

¹ Նաղարյանի՝ Արուսեանին ուղղած նամակները տես «Մուրճ», 1904 թ.:

ամենածանր մոմենտներին, հուսահատութեան րոպէներին նրան է դիմել, նրա հետ է բաժանել իր տանջալի խոհերը, իր թախճոտ հուշերը, և Նազարյանի բարեկամական խորհուրդներով, հուսադրող խոսքերով ու հորդորներով է զոտեպնդվել: Ուրիշ ով կարող էր այն ժամանակ հասկանալ Արովյանի ապրած ողբերգութիւնը, էլ ուժ անաջ նա կարող էր վստահութեամբ բաց անել իր սիրտը, և թէ ոչ Նազարյանի, որը շուտով պիտի ժառանգեր Արովյանի որոշ տրագիքիաները և նրան խոցոտող տատասկյա պսակը:

Արովյանի և Նազարյանի մեջ վառ արտահայտութիւն գտան անասելի ծանր պայմաններում ապրող մեր ժողովրդի լուսի և ազատութեան տենչները: Թեև այդ տենչները նրանց մոտ համարուում էր որ ու հարադատութեամբ չարտահայտվեցին, թեև Նազարյանին չհաջողվեց թափանցել մեր ժողովրդի մտքի և հոգու խորը ծալքերը, մի բան, որ Արովյանի մեծագույն առավելութիւնն էր, բայց և այնպէս նրանց ձգտումները ու գործունէութեան մեջ եղած ընդհանուրն այնքան նշանակալից է, որ այսօր մեզ համար միանգամայն հասկանալի է անցյալի մեր այդ երկու ականավոր գործիչներին հարադատութիւնը: Նրանց նամակագրութիւնները հայտնի է դառնում, որ Արովյանն իր «անձկալուծ» Նազարյանին Հայաստան էր հրավիրում միատեղ գործելու, իսկ Նազարյանը կամենում էր Արովյանին մասնակից դարձնել այն օրագրին, որ ինքը ծրագրում էր հրատարակել Թիֆլիսում: Այդ հարադատութեան հնգ պարտական Արովյանի մասին Նազարյանի թողած այն ջերմ էջերի համար, որոնք տեղ են գտել սույն ժողովածուի մեջ:

Ինչպես վերը նկատեցինք, այդ հիշողութիւններն Արովյանի առաջին ամբողջական կենսագրութիւնն է և հենց այդ պատճառով մի արժեքավոր գրական վրաստ է: Սակայն արժեքավոր է այն ոչ միայն նրանով, որ որոշ դրաստեր ու տեղեկութիւններ է պարունակում մեզ սիրելի մի գործիչի մասին, այլ գերազանցապէս նրանով, որ հեղինակն իր նկարագրած դեպքերն ու հանգամանքները գիտե ոչ թէ գրքերից ու արխիւային դոկումենտներից, այլ գիտե որպէս ժամանակակից, որպէս նույն այդ հանգամանքների ու միջավայրի ծնունդ, որ ճաշակել է այդ միջավայրի թույնն ու լիդին: Այդ է պատճառը, որ Նազարյանին հաջողվել է վառ պատկերացում ստեղծել այն մզձալանջային միջավայրի մասին, որտեղ անցան Արովյանի տառապադին գործունէութեան տարիները, հասցնելով նրան՝ Նազարյանի բառերով ասած՝ «Մեծագույն հուսահատութեան», որից նա ելք գտավ «մի խավար րոպէի մեջ մահու տալով յուր անձը»:

Գիտեք է նկատել, որ Նազարյանի հիշողութիւնները զերծ չեն որոշ վրաստական անձատութիւններից.

ա) Ներսիսյան դպրոցը, ըստ Նազարյանի վկայութեան՝ բացվել է 1823 թվին, մինչդեռ այդ տեղի է ունեցել 1824 թ. դեկտեմբերին.

բ) Արովյանը Ներսիսյան դպրոցը թողել է 1826 թվին և ոչ 1828-ին, ինչպէս կարծում է Նազարյանը.

գ) Արովյանը Դորպատից վերադարձել է ոչ թէ 1835 թվին, ինչպէս ասում է Նազարյանը, այլ 1836 թվին:

Այս արժանավորը, մեծ ազգասեր Հայը, որդի իշխանապատիվ Ապովի Վերապյան, Գանաքեռ գյուղից, ուրարակիր սարկավազ էջմիածնու վանքի Եփրեմ կաթողիկոսի օրերումը, յուր առաջին դաստիարակութենից հետո էջմիածնու խցերի մեջ, յուր հոգաբարձու Անտոն եպիսկոպոսի հետ գալիս է Հաղպատ։ Այստեղից տեղափոխվելով հետո գեպի Թիֆլիզ, հանձնվում է Ղարաբաղցի Պողոս վարդապետին, որ սկսյալ մոտ 1820 թվակ. Թիֆլիզի Տափիթաղի վանքումը յուր խցի մեջ ուսուցանում էր աշակերտներ։ Ապովյանը, ինչպես որ մյուս հայազգի պատանյակքը, որոնց մի՞նչ էր և այս բառերի գրողը, աշխատում էր օր ու ցերեկ գլուխ ջարդելով Չամչյանի քերականության, Ագոնց Ստեփանոսի ճարտասանության և Թեոսիլոսի վերա։ Պողոս վարդապետը կարող էր միայն մեքենաբար ուսուցանել, առանց կենդանացնելու յուր դասատվությունը հին, մեռյալ հայկաբանության մասին, որ միայնակ ուսանելիքն էր նորա երկաթի վարժապետական գավազանի տակ. և պիտո է ասել, որ այդ վարժապետը ավելի ծեծ քան թե ուսումն է տվել յուր աշակերտներին. այսպես էր այն ժամանակի հայկական ուսումն, և այս բանի մեջ մեղավոր չէ Պողոս վարդապետը, այլ նորա կոպիտ ու խավար ժամանակը. և անցած օրերը չափել ու կշռել մեր այժմյան—փառք աստուծո—հառաջադեմ և բանական օրերի կշռով, ի հարկն անտեղի բան է։ 1823 թվականին Ներսիսյան դպրոցը բացվելով և Մոսկվայից հրավիրված Հարություն Ալամդարյանց քահանայի գործակցությամբ փոխվելով Հայոց գավառների դաստիարակության եղանակը Թիֆլիզի մեջ, Պարոն Ապովյանը և նորա աշակերտակիցքս տեղափոխվեցանք նորաշին ուսումնարանի մեջ, ուր բացի մի կտոր հայերենից կարելի էր ուսանել փոքր ի շատև ուսներեն, պարսկերեն, վերջումը և ֆրանսիարեն, երբ որ Հակոբ Շահանյան Ջրպետը հոգաբարձությամբ Ներսես վիճակավոր արքեպիսկոպոսի բերել էր տրված Փարիզից։ Ապովյանը ուսանելով այստեղ մինչև 1828 թ. և լինելով չափահաս աշակերտներից մինը գուցե և ավելի մտախոհը յուր ընկերների մեջ, նշա-

նաւոր էր մանաւանդ թե յուր շատ զորավոր հիշողությամբ։ Ապովյանը մի մեծ ուսումն Գուրս չտարաւ Ներսիսյան ուսումնա-
 րանից (ինչպես ոչ ոք մեղանից), և անկարելի էր այդ բանը այն
 վայրիւիւրո, չքավոր ուսումնաստութեան մեջ. բայց պիտո է
 ասել արդարութեամբ, որ մի քանի կենդանի սերմեր, մի ազնիւ
 ձգտողութեան դեպի ուսումն հառաջացան այդ ուսումնարանից
 մի քանի մասնավորներէ մեջ։ Եւ Ապովյանը հրաժարելով
 Թիֆլիզից դեպի Էջմիածին, տարաւ յուր սրտի մեջ մի վառ
 ուսումնասիրութեան կրակ. ինչքան սակաւ կարողացել էր ուսում-
 նարանը տալ նորան, այնքան ևս կարոտ ու սոված սրտով Գուրս
 դնաց նա։ Խորհրդավոր դրութեան։ Ապովյանի ուսումնասիրու-
 թեան կրակը շուտով կշիջաներ արդարեւ, եթե մնացած լինե-
 ր ասիական խեղդանյությա ատմութեայի (օգնապատի) մեջ. բայց
 նորա բաղդը այլապես էր կամեցած։ Եւ Ապովյանը քնած չմնաց,
 երբ որ բաղդը եկել էր զարկելու նորա դուռը։ Դորպատյան հա-
 մալսարանի ուսուցչապետ Պարրոտի գալուստը Հայաստան, 1829
 թվականին, բացի նորա ուսումնական ճանապարհորդութեան
 նպատակից, որ էր քննել և հայտնի կացուցանել Մասիս սարի
 որպիսութեանքը և գիտութեան արժանի հատկութեանքը, շատ
 արժանահիշատակ իրողութեան էր, եթե միտ դնենք Գորս
 հետեանքներին մեր Հայոց լուսավորութեան համար։ Պարրոտը
 լինելով Էջմիածնի հողի վերա, ծանոթանում է Ապովյանի հետ և
 նկատելով նորա խոհականութեանը, ընտրում է նորան որպէս
 հայ տեղացի, յուր դեպի Մասիս սարի կատարը բարձրանալու
 ճանապարհորդակից։ Ապովյանը մոտենալով Եւրոպացի բանագետ
 օտարականին, և այդպէս պողովատը զարկվելով ու տրորվելով
 դալախաղի վերա, Գուրս է թռչում կայծը, որ պիտո էր միայն
 կերակուր տալով սնուցանել։ Ապովյանը հայտնում է Պարրոտին,
 թե կամի աշակերտիլ երոպական ուսման, բայց չունի Գորս
 հարկավոր նյութական ճանապարհը։ Օտարական Պարրոտը, բայց
 մարդկութեան ընտանի ու բարեկամ Պարրոտը, հանձնառու է
 լինում հոգալ Ապովյանի դաստիարակութեան ծախքը Դորպատի
 մեջ. և վերադառնալով դեպ Պետերբուրգ, բարեխոս է լինում
 լուսավորութեան նախարար պաշտօնաւիայլ Լիվենի առաջև
 Ապովյանի համար, և թագաւորութեան դանձարանից ստանում
 է Ապովյանը երեք տարու ապրուստ և ճանապարհի ծախք, որ
 գա ուսանի Դորպատումը և վերադառնա դեպի յուր հայրենիքը։
 Ճշմարիտ, Ապովյանի ուսումնառութեան հասակը անցած էր և

դժվար էր նորան ամեններն փոխարինել յուր կորուստը. բայց պիտո էր ասել, թե նորա երեք տարու կեցությունը, ուսումը և նկատողությունը Դորպատյան դիտուն և բարեմիտ մարդերի մեջ, մի նոր իմացական մկրտության ավագան դարձավ նորա հոգու համար, և վերստին ծնավ նորան: Այն ընդհանուր կրթությունը, այն ազգասիրական հոգին, այն անօրինակ սերը դեպի Հայոց մանկունքը, այն առաքինի հոգին, որ նա դուրս տարավ յուր հետ Դորպատից, 1835-ին վերադառնալով դեպի Հայաստան, մի այնպիսի վաստակ էր, որ կարող էր միայն վաստակել Ապովյանի պես ազնիվ տղամարդը: Ուսումնական բազմահայաց կրթություն չստացավ նա Դորպատումը, բայց ուսավ ճանաչել յուր անձը, սիրել յուր ազգը և աշխատել նորա զավակների կրթության վերա, որպես քաջ դաստիարակ, որպես սիրող ուսուցիչ, որպես քաղցր խնամակալ ու հայր և բարեկամ յուր աշակերտների համար: Ափսոս միայն, որ մեր ազգը չկարողացավ գնահատել մի այդպիսի արժանավոր, շատ պիտանի մարդ. ցավելի է, որ ազգի իշխանքը, մանավանդ թե հոգևորների կարգից, որովհետև դոցա վերա միշտ ավելի մեծ պարտականություն կա, ըստ որում ավելի մեծ են և դոցա իրավունքը, պարզ ասեմ, շատ ցավելի է, որ Ներսես Կաթողիկոսի պես մարդը, չկարողացավ կամ թե չկամեցավ այնպիսի դուրսթյուն տալ Ապովյանին, որ սա յուր ազգին պիտանի կացուցաներ յուր անձը բոլորամասն չափով, այնքան, ինչքան կարող էր: Պատմական Ապովյանը Թիֆլիզից Նրևան, Նրևանից Թիֆլիզ տարուբերվելով, անվերջ հալածանքի և տհաճությունների մեջ, հուսկ հետո անձնատուր է լինում մի խավար հուսահատության, և հանկարծ չքանում է յուր ընտանիքի և բարեկամների միջից, բայց թե ուր, ոչ ոք չգիտե մինչև այժմ: Միտ գնելով նորա տրտում և հուսակտուր երգերին, որ մեր բարեկամներից մինը ուղարկել էր ինձ Թիֆլիզից, պիտո է եզրափակել, որ Ապովյանը մի խավար ընդունի մեջ մահու է տվել յուր անձը: Հայոց Հելիկոնի վերա դաբնիք չեն բուսանում արժանի գլխի համար. բայց փուլթ չէ. Ապովյանը, ազգի մեծ բարերարը, թեև վաղուց արդեն մոռացված յուր Հայրենիքումը, այնուամենայնիվ փառավորվում է և պիտի միշտ փառավորվի արդարագատ եվրոպական մարդկության պատմագրքի մեջ:

«Հյուսիսսիայ», 1858 թ., էջ 144—146

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Այն, ինչ այստեղ գնում ենք իբրև Նալբանդյանի հուշերը Արտվյանի մասին, իրականում դա Արտվյանի նախկին սան Գեորգ Գեղամյանի հուշերն են, որ վերապատմել է Նալբանդյանը: Նալբանդյանը Արտվյանին երեք չի հանդիպել և նրա գործունեության մասին իմացել է, անշուշտ, եղած բանավոր զրույցներից, որ տարածում էին նրա երախտագետ աշակերտները, ինչպես, հավանորեն, նաև Ստեփանոս Նաղարյանը: Անհավանական է, որ Նալբանդյանը, Նաղարյանի շնորհիվ, տեղյակ լիներ նաև Վեբը Հայաստանի մասին: Վերջինս այդ գործին ծանոթացել է Գեորգ Արիմյանի միջոցով, սրբ, ինչպես հայտնի է, Վեբը Հայաստանի՝ արտագրած օրինակը հասցրել էր մինչև Դորպատ: Գեորգ Գեղամյանի մահվան առթիվ գրած դամբանականի՝ Արտվյանին վերաբերող այս հատվածը հետաքրքրական է մի քանի կողմով: Նախ՝ այն գաղափար է տալիս մեր մեծ լուսավորչի ապրած մի տրագիկ դեպքի մասին: Ինչպես հայտնի է, ամեն կողմից հալածված և ամենքից մերժված Արտվյանը որոշ հույսեր էր կապում հայրապետական աթոռին բաղմած Ներսես Աշտարակեցու հետ: Հուշերից պարզվում է, որ այդ հույսերն ինքը՝ կաթողիկոսն էր ներշնչում: Սակայն շուտով Արտվյանն առիթ է ունենում Ներսեսից ևս հուսախաբելու: Կաթողիկոսը զրգում է մի տարի առաջ արած իր խոստումը Արտվյանի աշակերտներից աչքի ընկնող ընդունակներին Գերմանիա՝ բարձրագույն կրթության ուղարկելու մասին: Այդ հուսախաբությունն առավել ծանր էր այն պատճառով, որ Արտվյանի համար այլևս չէր մնում ոչ մի հույս, գալիքի ոչ մի հեռանկար:

Կարգավով այդ հուշերը, ընթերցողի առաջ կանգնում է, մի կողմից՝ իր սաների և իր ողջ ժողովրդի կրթության ու լուսավորության հոգսերով վառված ու կրակված ճշմարիտ ժողովրդասերը, մյուս կողմից՝ ժողովրդի լուսավորության գործի համար մտածելու ժամանակ չգտնող, սակայն իր ժամանակին անիմաստ, անվերջանալի վեճերի ու խռովությունների մեջ վատնող ժողովրդի հեղուկը: Տեղի վրա: Ահա թե ինչու Նալբանդյանը պիտի դառնաթյամբ բացականչեր՝ «ո՛վ վատաբախտություն ազգիս»...

Արտվյանի կյանքի այս տրագիկ պատմության մեջ Նալբանդյանը տեսնում էր իրեն, հիշում իր ապրած ողբերգությունը միևնույն մարդու պատճառով, իր կրած հալածանքները նույն այդ մարդուց՝ Ներսես Աշտարակեցուց: Եվ հենց դրա մեջ է այս հուշերի մյուս արժեքը: Հասկանալի է, որ հանձին Արտվյանի Նալբանդյանը տեսնում էր իր մեծ նախորդին, իր զաղափարների առաջին աղղարարողին և հանուն այդ վեճ գաղափարների հայ ժողովրդի զոհասեղանի ողջակեզին: Նալբանդյանն իր հողվածներից մեկում Արտվյանին անվանում է «նահատակ», նահատակ հանուն ժողովրդի երջանկության, նրա լուսավոր ապագայի: Հենց այդ պատճառով էլ Արտվյանի դեմքը Նալբանդյան

նին երևում է պայծառ լուսապսակի մեջ: Պատահական չէ, որ Աբովյանի
 անունը մոռացութիւնից հանելու պատժալոր գործն իր վրա վերցրեց «Հյու-
 փաստալի»-ը: Աբովյանի և Նալբանդյանի հարաբերության հարցը չի սպառ-
 ւում միայն սույն հոշերով: Նալբանդյանն է հանդիսանում Աբովյանի «Վերբ

ՍԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Հայաստանի»-ի առաջին ճիշտ մեկնարանողը և բարձր գնահատողը: Թեև նա
 առանձին ուսումնասիրութիւնն չի նվիրել այդ գործին, սակայն այն ամենը,
 ինչ նա գրել է «Վերբ Հայաստանի»-ի մասին այլևայլ կապակցութիւններով,
 մերթ իբրև ձեռագիր-գիտողութիւն «Վերբ Հայաստանի»-ի սեփական օրինակի
 վրա, մերթ իբրև ծանոթութիւն և այլն, հիմք են տալիս պնդելու, որ մեր գրա-
 կանության մեջ այդ գործի խաղացած դերի առաջին ճիշտ գնահատականը
 «տրվել է Նալբանդյանը»:

Գեորգ Գեղամյանցը, ինչպես վկայում է նորա ծննդաբանական թուղթը, Կայսերական Համալսարանի դիվանատան մեջ, ծնած է 1831 թվականին:

Յուր սկզբնական կրթությունը ստացավ նա Երևան քաղաքում, երեկելի Հայկազն Խաչատուր Ապովյանի ձեռքով, որ, 1835 թվականին վերադարձած Դորպատյան ճոխ և պայծառ համալսարանից, աշխատում էր, որքան հնար ուներ, վառել հայերի սրտի մեջ լուսավորության և ուսման եռանդը, որով, ինչպես ամենայն ազնվամիտ բանադետ մարդ, հույս ուներ ջերմացնել այն սառնությունը և պաղությունը, որով պաղած էին հայերը առհասարակ: Հանգուցյալը քանի մի տարի ուսանելով հիշյալ Ապովյանի մոտ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն և թվաբանություն, և մեծ հույսեր տալով յուր ապագա հառաջադիմութենից, այնպես գրավել էր յուր դաստիարակի աշխույժ և կրակոտ ազգասեր սիրտը, որ Ապովյանը աշխատում էր նորա վերա, որպես յուր հարազատ զավակի վերա:

1846 թվականին, մինչդեռ Ներսես արքեպիսկոպոսը ստանալով կաթողիկոսական դավադան, վերադառնում էր Բնասարաբիայից դեպի Եջմիածին, Ապովյանը յուր հառաջագեմ աշակերտներին հետ միասին, որոնց մեջ կար և հանգուցյալը, Երևանից մի իջևան տեղ հառաջ գնաց կաթողիկոսին: Սա հանդիպեցավ Ապովյանին և խոսելով նորա ուսումնական գործունեության վերա, հարց էր արել, թե ունի՞ արդյոք հառաջագեմ աշակերտներ, երբ լսել էր Ապովյանի ստորաասական պատասխանը այդ մասին, խոստացել էր կաթողիկոսը այդ հառաջագեմ աշակերտներից տասն տղա ուղարկել Բեռլին, որ այնտեղ պարապեն զանազան ուսման ճյուղերի: Ապովյանի ուրախությունը չափով չէր չափվում:

Անցան այն բանի վերայով մի քանի ամիսներ. Ապովյանը չէր դադարում ամենայն խնամատարությամբ կրթել և վարժել յուր աշակերտքը գերմանական լեզվի մեջ, քարոզելով նոցա, թե այդ լեզուն մանավանդ լինելու էր նոցա համար բանալի մի այնպիսի լուսավոր տաճարի, որի լույսը բավական էր ցրվել Հայաստանի առիական թանձր խավարը:

Անցանում են սորա վերա մի քանի ամիս. և կաթողիկոսը արդեն օծված ու նստած լինելով հայրապետական աթոռը, Ապովյանը դիմում է դեպի նա խնդրելով որոշել ժամանակը, երբ կամք էր վեհափառ տիրոջը աշակերտքը Բեռլին ուղարկելու, որպեսզի Ապովյանը կարողանա այդ միջոցին պատրաստել յուր աշակերտքը: Կաթողիկոսը ցույց է տալիս մեծ հոժարություն, գովում է և օրհնում է Ապովյանին և խոստանում է կատարել նորա խնդիրը, մանավանդ թե յուր հայրապետական խոստմունքը, միայն թե փոքր ինչ թեթևանար յուր գործերից: Ապովյանը քաջալերություն ստանալով այն կրկին անգամ խոստմունքից, ևս առավել լարում է յուր և աշակերտների գործությունքը, մեծապես աշխատելով և աշխատացնելով նորանց գերմանական լեզվի վերա:

Անցանում է համարյա թե մի տարի ժամանակ. Ապովյանը, մանավանդ որպես աշխույժ և ջերմ բնավորությամբ մարդ, վերջապես հուսահատվում է տեսանելով յուր աշակերտների անորոշ վիճակը. հավանում է էջմիածին գնալ Նրեանից, կաթողիկոսի վճռական խոսքը լսելու համար:

Բայց ո՞վ վատաբաղդության ազդիս. կաթողիկոսը ժամանակ չունի մտածելու ազգային լուսավորության վերա, նորա ձեռքը պարապած է ի գանազան վիճակային գործերի մասին յուր հատուկ ձեռքով կոնդակներ գրելուց այս և այն գործակալին. վեհափառ տերը ժամանակ չունի ուշ և միտք դարձուցանել Հայոց ազգի նախապատիվ հոգալի օգտի վերա, նորա թանգազին դավակների իմացական բարօրության վերա:

Վրաստանի և Հաշտաբխանի թեմակալ Կարապետ և Սերովբե արքեպիսկոպոսների հետ հարուցել էր կաթողիկոսը անվերջա՝ նալի վեճ և խռովություն, որ ոչինչ խորհուրդ չունեին վերաբերությամբ դեպի Հայոց ազգային օգուտը և եկեղեցու պայծառությունը:

Այս իրողությունների մեջ ահա ժամանում է Ապովյանը էջմիածին. բայց ինչպես պատմում էր հանգուցյալը, Ապովյանը մինչև Փարաքար գեղը, որ գտնվում է Նրեանի և էջմիածնի մեջ՝ ունեցել է սրտումը մի հաջողության հույս, իսկ որքան մոտենում է Մայր-Վանքին, այնքան ևս դորանում է երկմտությունը նորա մեջ, նորա հոգին գուշակում է զալոց անհաջողությունը: Շատ մեծ է անկեղծ և առաքինի հոգիների բնական ազդեցությունը:

Այս անգամ շատ սառն կերպով ընդունում է նորան կա-

Թողիկոսը, որպես երբեք չէր ընդունած, և Ապովյանի հարցմունքին, թե վեհափառ տեր, ինչպես է ձեր կամեցողությունը ուղարկելի աշակերտների մասին. պատասխանում է կաթողիկոսը. «օրհնած, ինչ անհանգիստ մարդ ես. քեզ մի բան ասացին, այլևս ձեռք չես վեր առնում դու»: Այս տխուր խորհրդավոր խոսքերը կաթողիկոսի բերանից, որպես թե մուրճի զարկով մի վայրկյանի մեջ փորեցին ու քանդեցին Ապովյանի հույսերի հիմքը, որոնց ավերակքը ընկած էր արդեն հետո առաքելի հոգու ազդասիրական արտասուքի հեղեղով:

«Վարժապետ, ինչ լուր, ինչ համբավ», հանգեալ են դուրս գալիս աշակերտքը, որոնց մեջ գտնվում էր մեր հանգուցյալը. այս անմեղ մանուկների սիրտ կտրատող հարցմունքի պատասխանը լինում է Ապովյանի դեմքի տխուր գծագրությունը և արտասուքը, որ փայլում են նորա աչքերում: Այն օրը սուգի օր է եղած և վարժապետի և աշակերտների համար: Մյուս օրից արդեն ուսման ընթացքը ընդունում է այլ ուղղություն, «ուսներեն, երեխայք, ուսներեն», ասում է այնուհետև Ապովյանը. «գուք ինքներդ պիտի բանաք ձեր ճանապարհը»:

Ահա այսպիսի հանգամանքների մեջ պատրաստվում է մեր հանգուցյալը մտանել Թիֆլիզի արքունական ձեմարանը (գիմնազիա): Բայց այս բանի մեջ հանգուցյալ Գեղամյանցի հորեղբայրը, ինչպես լսած ենք նորա բերանից, շատ ընդդիմություն է ցույց տալիս: Տիկին Գեղամյանցը, այսինքն հանգուցելու մայրը, չունեի այնքան արծաթ, որ հոգար յուր որդու բնակություն, կերակրի, զգեստի, և այլ հարկավոր պիտույքը: Ինչ ձար գտանել սորա համար. Ապովյանցը տեսնում էր ուսման հանդիսում մեծ հառաջադիմություն հանգուցելու մեջ. նորա ժրաջան աշխատությունը շատ բան էր խոստանում ապագայումը:

Մի կողմից արծաթի պակասությունը, մյուս կողմից հանգուցելու հորեղբոր ընդդիմությունը արգելք էին լինում պատանի Գեղամյանցի Թիֆլիզ ուղարկվելուն: Նորա հորեղբայրը սախաւնքով առել էր նորա մոր հավանությունը, որ նորա որդին ծառայե քաղաքական Պոլիցիայի մեջ, որպես պարզագիր. և անամանուկ Գեղամյանցը երևում է Պոլիցիայի մեջ:

Բայց այս ծառայությունը չէր կարող զովացնել նորա հոգեկան ծարավը. այս պատճառով, մոր գիտությունը և Ապովյանի օգնականությունը, յուր հորեղբորից թաքուն ուղարկվեցավ Թիֆլիզ, ուր Ապովյանի բարեխոսական նամակի հիման վերա, ընդունվեց

յուր խնամարկութեան տակ, այժմ հանգուցյալ Դավիթ Թամամ-
շյանը: Այստեղ մտաւ նա գավառական ճեմարանը, ուր ամենայն
Ժրաջանութեամբ աշխատելով գրավեց բոլոր վարժապետներէ և
կառավարիչներէ ուշադրութիւնը:

«Հյուսիսափայլ», 1858 թ., էջ 144—148:

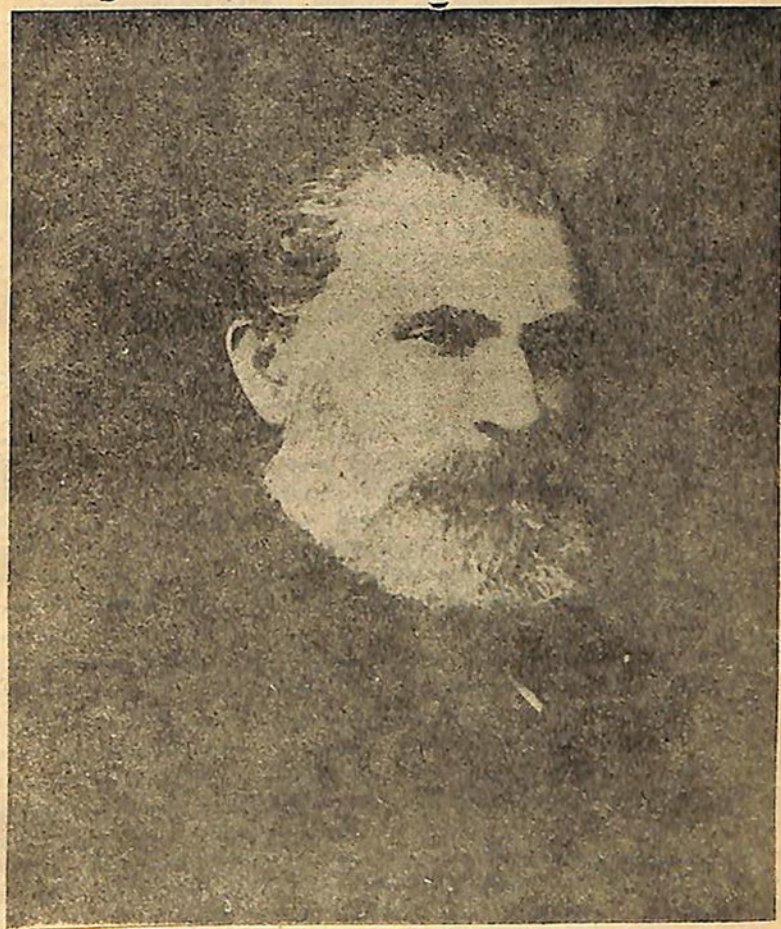
Արուսյանի նկատմամբ մեր հեղինակներէյ շատերն են իրենց համաձայնեցը, սերն ու հիացմունքը հայտնել, բայց նրանցից և ոչ մեկն այնպիսի ջերմությամբ, ակնածանքով ու երախտադիտությամբ չի հիշել մեր նոր գրականութեան նախահորը, ինչպէս Պռոշյանը, ինչպէս և ոչ ոք իրեն այնքան երախտապարտ չի զգացել նրա հանդեպ, որքան դարձյալ Պռոշյանը:

Արուսյանին Պռոշյանը տեսել է մեկ անգամ միայն, և այն՝ իր 8—9 տարեկան հասակում, սակայն դեպքն այնքան խորն է տպավորվել տաղանդավոր պատանու հիշողութեան մեջ, որ հետագայում նա մի քանի անգամ անդրադարձել է այդ պատմութեանը: Պռոշյանի և Արուսյանի հանդիպումը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ վերջինս, որպէս Նրեանի գալուստական դպրոցի տեսուչ, այցելեց Աշտարակի դպրոցը: Արուսյանն ընդամենը երեք օր մնաց այնտեղ, բայց մինչ այդ չլսած ու չտեսնված բարենորոգումներ մտքրեց խալիֆայական այդ դպրոցում: Ամենամատուցողն ու զարմանալին, սակայն, աշակերտների նկատմամբ Արուսյանի ունեցած սիրովը և փաղաքեղ վերաբերմունքն էր: Ուսումնասիր և արտակարգ ընդունակ պատանի Պռոշյանն իր վարժապետից՝ Շապուհ Շահնազարյանից միայն ծեծ ու հայհոյանք էր ստացել, երբեք չէր լսել խրախուսանքի խոսքեր և չէր իմացել, որ ուսուցիչն էլ կարող է աշակերտների պէս և աշակերտների հետ երգել, խաղալ, զրուցել, լողանալ և այլն: Պռոշյանը, որպէս ընկերների մեջ ամենից ընդունակը՝ խեղացի ու սրամտ պատասխանների համար արժանացավ Արուսյանի փաղաքշանքներին ու համբուլիւրին... Այսպէս է սկսվում այն հաստատուն կտալը, որը միացնում է մեր երկու ականավոր հեղինակներին:

Այս դեպքից հետո տարիներ են անցնում և շատ բան է փոխվում. Պռոշյանը դեռևս Աշտարակում լուծ է սիրելի մանկավարժի ողբերգական վախճանը: Այդ մասին որոշ ժամանակ խոսվում է, և ապա իջնում է մոռացութեան վարագույրը: Մի առժամանակ սիրելի պատիկերը հեռանում է նրա աչքից... Պռոշյանի կյանքում ևս շատ բան է փոխվում. նա ավարտում է ներսիսյան դպրոցը, հայրենի գյուղում երկու տարի ուսուցչութեամբ է պարասում, ապա նորից վերադառնում է Թիֆլիս Այժմ նա կախարդված է գրականութեան սիրով. անվարժ գրչով հորինելու փորձեր է անում, որոնք հիշեցնում են մանկական թոթովանքները: Ապրում է մաշող տարակուսանքների և որոշումների ծանր շրջան: Առջևը՝ դեպի ժողովուրդը տանող ճանապարհին, նա տեսնում է գրաբարի անանցանելի պատնեշը, և այն խորտակելու ուժ ու վճռականութիւն չի գտնում իր մեջ: Այսպէս մոլոր ու անհաստատ էին Պռոշյանի առաջին քայլերը գրականութեան ասպարեզում, երբ պատահեց հետեյալ նշանակալից անցքը:

Թիֆլիսում, 1858 թ. օգոստոսին, մի երեկո, անձրեկից հալածված, մինչև

«սկիւրները թըջված Պոռշյանը իրեն մի կերպ գցում է համագլուղացի, զինու-
ղայի վերակացու և ուսուցիչ Հովհաննես Տեր-Հովսեփյանցի տունը։ Տան
տերը ոտից գլուխ հանդերձափոխում է նրան և թեյի հետ մի նոր, Պոռշյանի
համար անծանոթ հայերեն գիրք դնելով սեղանին, ինքն անցնում է մյուս
սենյակը, գիշերօթիկ աշակերտներին հետ պարապելու։

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Ո Շ Յ Ա Ն

Պոռշյանը, հետաքրքրված՝ իսկույն քայք է անում գիրքը։ Թե հեղինակի
անունը և թե գրքի վերնագիրը հուզում են Պոռշյանին, վառում նրա հետա-
քրքրությունը, խոսում նրա հետ։ Գիրքը Ու. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն
էր։ Մոռացության մշուշը ցնդում է, և Պոռշյանի հիշողության մեջ պայծառո-

ընն գծագրվում է մի ծանոթ կերպարանք, նա լսում է մի հարազատ ձայն, որ գալիս է տարինների հեռվից: Սկսում է կարդալ... Առաջին իսկ բառերից՝ նա կլանվում է, չի նկատում, թե ինչպես են սահում բոպենները, ժամերը... Սթափվում է այն ժամանակ, երբ գերբը վերջացնում է: «Դժվար է ինձ պատմել այն տպավորությունները, — գրում է Պռոշյանը — «Հուշիկներում», — և այն հեղեղակ զգացմունքները, որ անդադար ներսումս միմյանց հետևում էին. մի բոպե արտասուք արտաթափի՞մ, մյուս վայրկենին՝ ուրախության արտասուք, երրորդ ակնթարթին՝ նստած տեղիցս անհեթեթ ոտսոստումներ: Ես ինչ գիտեմ ընչեր չէին պատահում ինձ. լավ էր, որ տանուտերս գնացել էր և մոտս ոչ ոք չկար, ապա թե ոչ արժեք կապկապել և հիմարանոց տանել: Հենց այստեղ Պռոշյանն ուխտում է աշակերտել Արուստանին, նրա օրինակով ամամահացնել հայրենի գյուղը՝ Աշտարակը: «Մահ իմ ձեռքը, — գիմում է Պռոշյանը՝ Տեր-Հովսեփյանին, երբ նա ներս է մտնում, — ես Արուստանին աշակերտելու եմ: Նույն գիշերը, ընթերցից հետո, նա երկրորդ անգամ ծայրերիծայր կարդում է «Վերք Հայաստանի»-ն: «Աքաղաղ հինգ լերան կանչել էր, որ ես տեղս մտա, քնիս մեջ շարունակ Աշտարակումն էի ման գալիս»:

Այսօր թերևս շատերը չհատկանան Պռոշյանի վիճակը, չափազանցություն համարեն նրա պատմածը: Ժամանակակից ընթերցողը նույնիսկ որոշ ձանձրությամբ, դժվարությամբ կկարդա «Վերք Հայաստանի»-ն, սակայն այլ էր Պռոշյանի վիճակը, ուրիշ էր նրա ժամանակը: Սրտին ու մտքին ոչինչ չստող, զբաբար անկյանք գրքերի վրա տարիներ շարունակ չարաչար տանջված, կյանքով և աշխուժով լի պատանին առաջին անգամ ձեռքում էր գրքը, որ խոսում է ժողովրդի լեզվով, ցույցնում ժողովրդի կյանքը՝ չտեսնված ճշգրիտ և կենդանի պատկերներով: Պռոշյանին այնպես ծանոթ էր, այնքան սիրելի վեպում նկարագրված իրականությունը: Քանիքեւր մոտ ու հարազատ էր ամեն մի աշտարակեցու, ինչպես նաև իրեն՝ Պռոշյանին: Լեզուն, սովորությունները, ծեսերը, տոները, խաղերը նույնն էին, ինչ որ հայրենի Աշտարակում: Բարիկենդանի նկարագրությունը ինչքան հիշողություններ կդարձեցներ Պռոշյանի մեջ, քանի՞ քանի այդպիսի բարիկենդանների է մասնակից եղել ինքը Աշտարակում: Իսկ վեպի սուսլարանը, որ սրի մի հարվածով լուծեց մեր զբաղանդության գործիստյան հանգուցը, մեկից պատասխան տվեց մինչ այդ զբաղանդության թողնված հրատապ հարցերին, վերացրեց բոլոր տարակուսանքները: Եթե վերոհիշյալների վրա ավելացնենք այն ջերմ շունչը, այն սանքները, որոնք, որոնցով լցված է «Վերք Հայաստանի»-ի ամեն մի բառը, հեղինակի բյուրեղյա սերը դեպի ժողովուրդն ու հայրենիքը, — այն ժամանակ միանգամայն հասկանալի կլինի, թե Պռոշյանի համար ինչպիսի անսահման ուրախություն էր այդպիսի հայտնությունը:

Արուստանի «Վերք Հայաստանի»-ն բար լուսությամբ ու խավարի մեջ հնչող այն ծանոթ, հաճախատ ձայնն էր, որ Պռոշյանին դուրս բերեց մի պայծառ, լուսավոր ուղի:

Արուստանը հանդիսացավ Պռոշյանի Վերքի: «Վերք Հայաստանի»-ի ընթերցանությունը վճառկան նշանակություն ունեցավ Պռոշյանի համար, նրա գրական գործունեության լուրջ սկիզբը հանդիսացավ:

Մի տասնամյակ առաջ Արուստանին տանջող հարցերը ծառացել էին 50-ական թվականների դեմոկրատական մտավորականության առաջ: Այդ

վարիանտը ավելացրած «Արձագանք»-ում տպագրվածի «Նախաշավիղ»-ին վերաբերվող հատվածը, որը, մեզ անհասկանալի պատճառով, տեղ չի գտել հեղինակի մեմուարներում:

«Վերք»-ի ընթերցանության պատմությունը ևս Պոռշյանի մոտ հանդիպում ենք երկու փոփոխակով: Այդ պատմությունը նախ տեղ է գտել «Հուշիկներ»-ում, իսկ հետո, քիչ ավելի ընդարձակ, լույս է տեսել «Հանդես գրականական և պատմական»-ում (1895 թ.): «Արտվյանի «Վերք Հայաստանի»-ն և իմ «Սոս և Վարդիթեր»-ը» խորագրով Այստեղ բերել ենք վերջին վարիանտը:

Արժեքի առանց հիշողության չթողնել Երևանի դպրոցի տեսչի գալուստը:

Ամառն է, հուլիսի տոթոթան շոքերն են, բայց մենք սովորում ենք: Կրակ էլ որ թափվեր երկնքից, Շաբոն (այսպես էր կոչում ռամկությունը մեր վարժապետ Շապուհին) մեզ արձակողը չէր: Գոնե պարապմունքը պակասեցներ:—Ոչ, Շապուհի համար ամառ ձմեռ չկար:

Ձմեռներն «Ամենափրկիչ» կոչված եկեղեցու արևելա-հյուսիսային խարխուլ ավերակումն էր փոշեխեղդ անում մեզ, ամառը նույն եկեղեցու հյուսիսային պատի երկարությամբը, կամ արևմուտյան բակի տերևաշատ նալբանդների, կամ չինարի կոչված թեղի ծառի հովանու ներքև էր քրտնքախաշ անելով վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկոն՝ հոգիներս հանում, դաս տալիս:

Գանջ մեր պատմության շարունակությանը:

Ձեմ հիշում՝ առաջինիս թե երրորդ տարու ամառը՝ հանկարծ մեր վարժապետը լեղապատառ ներս է ընկնում մեր բացօթյա ուսումնարանն և գոռում. ուղղվեցեք, կարգի ընկեք, փայտի նման տեղներդ չորացեք, վայր թափեցեք, Երևանի թագավորական վարժարանի Մեծն եկել է, հենց հիմի հստեղ կլինի, ձեզ հարցմունքներ կանի, վա՛յ նրան, ով որ մի տառում սխալվել է, ճիպտի տակին կմահացնեմ:

Խեղճ Շապուհը տերևի պես դողում է, գուշնը դեղին քրքումի (զաֆրան) է փոխվել, ատամներն իրար են դիպչում:

Մենք, իսկույն, թուրքերի նամագի և հայտնի ժամերին անհրաժեշտ եղած լուլուքին կոչված ծորակավոր խեցի ջրամաններով, որոնցով ջուր էինք խմում, մերձակա առվից ջուր հանցրինք, սրկսեցինք: Մեզանից ոմանք էլ ավելները վերցրած՝ եկեղեցու բակը բոլոր մաքրեցինք, գրքերս ձեռք առանք և սկսանք ամեն ոք մեր դասերը բարձրաձայն կրկնել:

Վարժապետը բարակ շյուղը ձեռքին ձոճեցնելով՝ սրա նրա գլուխն էր թակում, որ ուղղվենք, լավ նստենք, գրքերս ուղիղ բռնենք և այլն:

Ահա, հեալով տուն ընկավ գզիրն և հայտնեց «աղայի» դա-
լուստը:

Մի քանի րոպեից «աղան» յուր ետեից Աշտարակի բոլոր
առաջավորներին քարշ տալով՝ մտավ եկեղեցու բակը, դնաց ժամի
դուռը համբուրեց և մոտեցավ մեզ:

Մենք ուսուցչի պատվերին համաձայն՝ տեղներիցս կանգ-
նեցինք և խոր գլուխ տվինք:

Աղան բարեկեց, հետո նստեց խալիֆա Շապուհի միակ հա-
սարակ փայտյա աթոռի վերա և մատով ինձ յուր մոտ կանչեց
ու հարցրեց.

—Ընչի՞ համար դու փոքրիկ ես ու քո հասակակիցներին
թողած՝ մեծ տղայոց մոտ, բոլորի ծայրումն ես նստել, երեխ
մեծերը քո դասդ սերտացնում են, հմ:

—Մեղք կլինի, որ ասես՝ ես եմ նրանց չգիտեցածը գլխի
ձգում, ես առաջին աշակերտն եմ, հանդգնաբար պատասխա-
նեցի ես:

—Ո՞նց թե դու ես առաջին աշակերտը, զարմացմամբ ու
քնքշաբար առաջ քաշեց, երկու ծնկների մեջ առավ ինձ ու
հարցրեց աղան, դու դեռ մի թիզ չկաս, ահագին ահագին մագ ու
մի քրքով տղամարդկանց առաջինն ես:

—Կուզես՝ խալիֆա հարցրու:

—Հրաման քեզ (այո), ողորմած տեր, դա մեր առաջին աշա-
կերտն է, հաստատեց Շաբո խալիֆան:

—Ըհը, լավ, ապրիս, գլուխս շոյեց աղան և հարցրեց.

—Եթե դու առաջին աշակերտն ես, ասա տեսնեմ՝ հաց ու
պանիր կարդացել ես:

—Հաց ու պանիր ամեն օր ուտում եմ, դու մեծ մեծ բաներ
ասա:

—Որ էդպես է, դնս գիրքդ բեր, տեսնեմ:

—Միթե դու քերականություն ես սովորում, ստուգիվ աչ-
քերը չոնց աղան և հարցասիրաբար նայեց ուսուցչին:

—Այո, աղա, դրա փոքրությանը մի նայեք, Չամչյան քե-
րականության առաջին մասը վերջացրել է և ամենքիցը լավ սո-
վորում է, պնդեց վարժապետը:

Աղայի հրամանով եկան և իմ երկու դասընկերներս, որոնք,
թեև ինձանից հասակավոր, բայց համեմատաբար շատերից փոքր
էին:

Տարօրինակ էր, բայց ճշմարտություն էր, իննը տարեկան

էի ես, երեք տարով իմ երկու ընկերներս՝ տեր Գրիգորի տղա խաչատուրն և Տնտեսնց Գալուստը մեծ էին ինձանից, և ահա մենք երեքով, մեր ներքեւը նստած 15—20 տարեկան պատանիներէ մեջ առաջինն էինք:

Խաչատուր տեր Գրիգորյան, տեր խաչատրյանցը՝ «Աշտարակցի խաչիկ» կոչմամբ՝ այսօր ևս լավ հիշում է մեր երջանիկ մանկութիւնը: Խաչիկի բանաստեղծութիւն միջի գոհարները արտատպւած են «Սոխակ Հայաստանի» երգարանի էջերում:

Աղան քառորդ ժամի չափ մեզ հարցմունքներ արավ, կարդալ, թարգմանել տվեց, մեր գրաբար կարճ գրութիւնները տեսավ և հրամայեց տեղերս նստել: Մի ժամի չափ բոլորին մի առ մի քննեց, ամենքիցս էլ գոհութիւն հայտնեց, վարժապետի էլ ձեռքը բռնեց, շնորհակալութիւն արեց:

Խեղճ ուսուցչի գլխին հարամ եղավ շնորհակալութիւնը:

Ի՞նչ չարածճի էի. մեղավորը ես եմ:

Մանկական պարզութեամբ հայտնած խոստովանութիւնս ծեծի մասին՝ տեղի տվեց Արքունի դպրոցի տեսչին երկար հարցունդի լինել ուսուցչից ծեծի վերաբերութեամբ:

Շապուհը չթաղցրեց, պարծանքով հայտնեց, որ ինքն անողորմաբար պատժելով՝ հասել է ցանկալի արդիւնքին:

— Երեխայք, դառնում է աղա տեսուչը դեպի մանուկներս, եթե ես խնդրեմ վարժապետից, որ այսուհետեւ ձեզ չծեծի, խոստանում եք, որ միշտ դասերդ լավ պատրաստեք:

— Խոստանում ենք, գոչեցինք միաձայն:

— Դէհ, ուրեմն, միամիտ կացեք, որ այսուհետեւ ծեծը վերանում է ձեր միջից:

Կամեցավ ուսուցչին ապացուցանել ծեծի անհրաժեշտութիւնը, բայց դուր աշխատութիւն էր:

Տեսուչ աղան մի ուրիշ նորութիւն ևս սահմանեց. նա զարմացավ, երբ մեզանից լսեց, որ զրկւած ենք լողալուց:

Նա ինքը նույն երեկոյան պահուն մեզ տարավ գետը, «Ավազազյուր» կոչւած լճի մեջ լողացրեց, ինքն էլ մեզ հետ լողացավ:

Հիանալի լողնորդ է եղած աղան, բայց մենք էլ իրանից պակաս չէինք լողում:

Աշտարակի «Քասախ» գետակը լողալու շնորհն անխնայաբար շռայլել է հավասարապես բոլոր աշտարակցիներին. մեծ ու փոքր քաջավարժ են լողալու մեջ:

Երեք օր անդադար դալիս էր Տեսուչը մեզ այցելություն, աչքով չտեսած ու ականջով չլսած նորություններն էր մտցնում խալիֆայական մահակի ու ռոզգու սովոր աշարերտներին մեջ. նոր նոր խաղեր էր սովորցնում. ինքը խաղում էր մեզ հետ և ստիպում վարժապետին հետևել իր օրինակին:

Դու ոչ մեռնիս, ծեծի օգտակարության գաղափարով տոգորված ուսուցիչը յուր հեղինակության հաստահիմն աշտարակը հիմնահատակ եղած տեսնելով՝ քաշվել էր հեռու անկյուն և կուչ եկել օտար մարդու պես:

Հասկանալի է, նա մտքով անիծում էր Տեսչի եկած ճանապարհը, և անդադար սպասում էր նրա գնալ-կորչելուն, որ վրեժն առնի յուր արդեն երես առած ստահակներից:

Չորրորդ օրն յոթնասուն երեխայք, Շապուհ վարժապետն և գյուղի կեսը ոտքով ուղեկցում էինք Երևանի արքունի դպրոցի մեծապատիվ Տեսչին:

Նա ինքը ցանկացավ, որ իրան ճանապարհ դնենք երգելով և զվարճանալով:

Նա ձի չհեծավ, շուրջ առած գվրոցականներին՝ մեզ խրախուսելով՝ ոտքով էր գնում:

Գետի կամրջոյն անց կացանք, ձորը դուրս ելանք:

Եթե նա մեզ չկանգնացներ, մենք պատրաստ էինք մեր սիրելի և թանգագին հյուրին ուղեկցել մինչև Երևան:

Ամենքիս մեկ մեկ համբուրելով՝ յուր հրաժեշտը տվեց այս խոսքերով.

— Երեխայք, ձեր վարժապետն ինձ խոստացել է այսուհետև ծեծը բոլորովին վերացնել, ամառվան շոքերին՝ միայն առավոտյան և երեկոյան հով ժամանակը պարապել, մյուս ժամանակներն սղատ եք, խոստացել է՝ ամեն օր երեկոյան դեմ ձեզ լողալու տանել, օրական երկու ժամ խաղացնել:

— Բայց, երեխայք, եթե որևէ խնդիր ունենաք ինձ դառնալու, իրավունք եմ տալիս զրավոր դիմելու. ես Երևանի Թագավորական ուսումնարանի Տեսուչն եմ, ձեր թուղթն ուղղակի ուսումնարան ղրկեցեք. մի քաշվեք, ես ինքս էլ գյուղացի եմ, Բանաքեռ գյուղիցն եմ. իմ անունս է Խաչատուր Աբովյանց:

— Աստված կյանք տա, շատ շնորհակալ եմք, ձայն ձայնի տվինք մանուկներս:

Նա ձի նստեց և հեռացավ:

Բլբի հառն էր անցել Աբովյանցը, իսկ մենք մեր կեցցեները դեռ չէինք դադարեցրել:

Քնաց հայազգի նոր գրականության լուսատու աստղը— հանրահռչակ խաչատուր Աբովյանցն և մեր սիրտը հետը տարավ: Նա տարավ և մեր վարժապետի հոգու անդորրությունը: Ինչպես վերն ասացի, այն օրից Շապուհ Շահնաղարյանցի ոգևորությունը մեռավ:

Հայտնի չէ՞ վախենում էր, որ չգրենք Աբովյանցի՞ն, թե յուր խոստումն էր կամենում սրբությամբ կատարել:

Էլ այնուհետև ծեծը վերջացրեց:

—Ա՛խ, ի՜նչ անեմ... ատամները կրճտեցնում էր հաճախ խալիֆան, երբ անկարգություն էինք անում, կամ դասերս չէինք իմանում, արևը վատ տեղն է մայր մտել, թե չե ես գիտեի ինչ անելս:

Էլ չգիմացավ Շապուհը, երկրորդ տարին տուն ու տեղն ուսեց, յուր մատաղ ամուսնուն շալակեց, Աշտարակից երեսը շրջեց և տեղափոխվեց Երևան, ուր և վախճանվեց ջահել հասկում:

Կարծեմ դեռ Շապուհը չէր գնացել մեր գյուղից, որ Աբովյանցի կորստյան բոթը հռչակվեց:

Եթե չեմ սխալվում, 1846 կամ 1847 թվականն էր:

Ասում էին՝ իբր թե՛ մի առավոտ զարթնել են և գտել, որ տան գլուխը չկա, ուր է գնացել, ո՞վ է տարել, ոչ ոք չգիտեր: (Մինչի այսօր ևս չիմացվեց):

Ձայն դուրս եկավ, իբր թե՛ Աբովյանցի գլխարկը, կոշիկի մի հատն և սյուրտուկը գտնվել են Զանգու գետի ափին: Ոմանք ասում էին՝ թուրքերն են սպանել, թաղել և հետքը կորցնելու մտքով արտաքին նշանները գետի ափն են ձգել, իբր թե՛ ինքնակամ գետն է ընկել խեղդվել:

Այլք ուրիշ հավանական և անհավանական ենթադրություններ էին անում... ո՞վ գիտե, ժամանակից առաջ ծնած մարդ էր, ամեն բան կարելի էր գուշակել, բայց հաստատ ոչինչ չիմացվեց:

Հաստատ էր միայն, որ Զանգուն աղեցին, մաղեցին, ամեն տեղ որոնեցին և դիակը չգտան, չգտան ու չգտան:

«Հուշիկներ», էջ 15—24:

—Ես քեզ մի գիրք կգրեմ, վարժապետ, կարելի է գուշարներից մի բան հասկանաս և այնպես սկսես սովորեցնել, ասաց նա մի օր, երկար մի բանի վերա բացատրություններ տալուց հետո. այն գրքի մեջ իմ ասած դասավանդության եղանակը

մանրամասնորեն նկարագրված է, այնտեղ կտեսնես, որ ավելի հեշտ է հրեխային տառերի հնչյունների հետ ծանոթացնել, հըն-
չյուններով ձայները միացնել, քան թե այլ, բնն անուններ
տալով. այն գիրքն իմ շինածն է, աշխարհաբառ է, դու նրա հա-
ռաջաբանը լնվ կարդա:

—Շատ լավ, շատ լավ, աչքիս վերա, տեր, հավանություն
էր տալիս խալֆեն, բայց մենք այն խոսակցությունից ոչինչ
չհասկացանք:

Խոսքիս վերջումն ավելորդ էմ համարում ասել, թե Աբու-
վյանցն յուր խոստումը կատարեց. նա ոչ միայն մեզ համար շա-
քարեղեն էր ուղարկել, նա վարժապետին ուղարկած գրքիցը մի
մի հատ էլ մեր առաջին դասատան համար էր պարգև գրել:

Ոչ այլ ինչ էր այն, եթե ոչ յուր սեպհական աշխատասի-
րությունը՝ «Նախաշավիղը», Արզանյանց տպարանում տպված:

Երկրորդ տպագրության մեջ պակաս է գրքի բուն ծուծը և
նպատակը—նորա մեծ հառաջաբանը, որի մեջ խոսքը փրկիսոփա
ուսուցիչներին դարձրած՝ սովորեցնում էր հնչական ձևը և խընդ-
րում աշխարհաբառով դասատվությունը:

Պակաս են նույնպես մի քանի լավ ոտանավորներ:

Հիշյալ հառաջաբանից երեւում է, որ Աբովյանցն է առաջին
անգամը սկսել մեր մեջ հնչական մետոդան դեռ 40 թվական-
ներումը:

Ափսոս, ոչ մեր քունջ ու պուճախում և ոչ ընկերներին մոտ
չգտա վերջին տարիներս այն գրքույկը:

Արժեր արդարե՛, նորա հառաջաբանը տպագրել:

Այն ժամանակ Խաչատուր Աբովյանցը կհամարվեր մեղանում
և առաջին մանկավարժը:

«Արձագանք», 1889 թ.:

Ամառվան մի փոշոտ և տաք օր, երեկոյան բավականին ուշ,
Թիֆլիսի այն ժամանակվան միակ զրոսարան ծառուղիում, կու-
սակալի տանից ոչ հեռու, զբոսնում եմ:

Հանկարծ մի հեղեղանման անձրև ուրիշների հետ ինձ ևս
փախցրեց գետի իմ բուրջը: Հարյուր քայլաչափ չէի անցել, որ
անձրևաշուրը պարանոցովս մտել, ոտքերիցս դուրս էր գալիս:

—Ավելորդ է շտապել, մտածեցի ես և տեղն ու տեղս կանգ

է՛մ ու եմ:

Ի՞նչ պետք է անեմ տուն գնալով. մահիճ, վերմակ, փոխ-

Նորդ՝ բոլորը վրեժ ունիմ, մինչև լույս հագիվ թե ցամաքեն,
գիշերը Ադամ-Նվայի հագուստով հո չեմ անց կացնելու:

Երկար չքաշեց վարանմունքս, կարիքը մարդիս աչքերը բաց
է անում, վարպետ է շինում:

Աչքս ընկավ մոտիկ տներից մեկին, ուր բնակվում էր իմ
համադյուղացի (արդիս հանգուցյալ), գիմնադիրայի վերակացու և
սուսուցիչ Հովհաննես Տեր-Հովսեփյանցը:

Վճռեցի և դուռը բաղխեցի:

Երևի, տանուտերերը կզարմանային. ով կարող էր լինել
այս հեղեղին դուռը բաղխողը:

Ծառան իսկույն ցած իջավ և բացեց ու դռան արանքից
գլուխը կիսահանել հարցրեց ով լինելս:

Ես հրեցի և ներս ընկա, առանց ուշք դարձնելու ծառայի
գիմադրությանը:

Խեղճն իրավունք ուներ ներս չթողնելու, սանդուղքների
առաջը հագուստիցս իջած ջրով լճացավ:

— Դիցուք տանուտերը տանն է, պատասխանեց իմ հարցին
ծառան, բայց այդ դրությամբ դուք հո վեր գալու չէք:

— Իո գործը չի, դու ազգանունս տուր և խնդրիր այստեղ
քո տիրոջը:

Ծառայի զեկուցումն ավելորդ էր, սանդուղքի գլխին ճրագը
ձեռքին երևաց ինքը հյուրասեր տանուտերը յուր մոտ պատշա-
պարվող մի քանի գիմնադիրականների հետ և ձայնիցս ճանաչե-
լուն պես՝ իսկույն ցած իջավ և անմիջապես հրամայեց ծառա-
յին ինձ համար բերել յուր հագուստներից:

— Փոխնորդներից մինչև կոշիկները, պարոն Հովհաննես,
պատասխանեցի ես: Ի դեպ թող երեսուրբիչ ու սանտր ևս չմոռա-
նա, արդեն վացված եմ, երկինքն ինքն է ինձ ջուր մատուցել:

Շնորհակալություն պարոնին ոչ միայն յուր սիրալիր հյու-
րասիրության համար, այլև իմ կյանքի մեջ կատարված ամենա-
նշանավոր երևույթին նախապատճառ հանդիսանալու առթիվ:

Սրտաբաց տանուտերս ոտից գլուխ հագցրեց ինձ, տաքավ
յուր սենյակը, թեյի հետ մի նոր հայերեն գիրք առաջս դնելով՝
ներողություն ինզրեց, որ ստիպված է մի երկու ժամով միայ-
նակ թողուլ ինձ. ինքը պարապելու է մոտը գիշերող աշակերտ-
ների հետ:

Դիրքը նոր էր ինձ համար:

«Վերք Հայաստանի» և «Խաչատուր Արուսյանց» բառերը լա-

վեցին հետաքրքրությունս. դեռ չթերթած, կազմին նայելով՝ շվարածի նման շուռեշուռ էի տալիս:

Սկսեցի հառաջաբանից:

Դժվար է ինձ պատմել այն տպավորությունը և այն հեղ-հեղուկ դժացմունքները, որ անդադար ներսումս միմյանց հետևում էին. մի բոպե արտասուք տրտմաթախիժ, մյուս վայրկենին ու-րախության արտասուք, երրորդ ալնթարթին նստած տեղիցս անհեթեթ ոստոստումներ: Ես լինչ գիտեմ, ընչեք չէին պատա-հում ինձ. լավ էր, որ տանուտեղս գնացել էր և մոտս ոչ ոք չկար, ապա թե ոչ արժեր կապկպել և հիմարանոց տանել:

Թե ինչպես անցավ ժամանակը, ոչինչ չեմ կարող ասել, բայց մեկ էլ դուռն եմ, որ աջ բաղուկս մի բան ծակում է և հեռավոր տեղից լսված արձագանգի նման մի ձայն դիպչում է ազանջիս:

Կարելի է, դարձյալ անուշադիր գանյլեի, եթե արդեն գիրքը վերջացրած չլինեի:

—Այ տղա, վերացե՛լ ես, խլացե՛լ ես, թե՞ անդգայացել ես, հինգ բոպե կա, քեզ շարժում եմ, դռում եմ և չես պատաս-խանում:

—Ի՞նչ էր այս, ասացեք խնդրեմ, պարոն Հովհաննես, լինչ է անում Աբովյանցը. այս լինչ նորանշան և սքանչելի երևույթ է մեր գրականության մեջ, ո՛ւր էր թագքրած մինչև օրս այս ան-գին գանձը:

—Այո, միևնույն տպավորությունն է թողնում դա ամեն ընթերցողի վերա, այսօր ամենքի խոսելիքն և դատելիքը «Վերք Հայաստանի»-ն է, շնորհակալությունն փոնդոյանցին, որ հրա-տարակեց:

—Եվ ինչի՞, պարոն Հովհաննես, հետևողներ չունենա Աբո-վյանցը, ինչի՞ դուրեկ պահել մեր ժողովրդին ընթերցասիրու-թյունից, մինչև ե՛րբ մեր գրականությունը գրագետ դասակարգի սեպհականությունը մնա:

—Մենք այդ մասին շատ ենք խոսել, բայց ուր է, այսօր մեր մեջ դորա շավղով գնացողը, հեշտ չկարծես:

—Փորձելը հանցանք հո չի՞:

—Ի՞նչ է դիտավորությունդ, թերահավատական ժպիտով հարցրեց ինձ:

—Այսչափով չեղած, կիսով պակասն ընդունելի է:

—Քառորդի քառորդն էլ մեզ կգոհացնե:

—Լիակատար հաջողութեան համար խոսք չեմ տալիս, բայց ահա իմ ձեռքը, ես Աբովյանցին աշակերտեալու եմ:

—Յանկանում եմ փայլուն հաջողութիւն, եթե մի այդպեա ըան անես, ամենքից ավել ինձ կուրախացնես. քեզ տեսնեմ, մեր Աշտարակի անունն անմահացրու: Բայց և այնպես ընթերլ պետք է, կերակուրները սառեցին: Այնտեղ գինու ազդեցութեան ներքո մենք կշարունակենք մեր խոսակցութիւնը:

Ընթերլքից հետո «Վերք Հայաստանին» անկողնում պառկած երկրորդ անգամ ծայրե ի ծայր կարգացի:

Ընթերլքը վերջացավ, բավական գիշեր անցավ, իսկ մենք դեռ Աբովյանցի ոսկորներն ենք անհանգիստ անում:

Տեր-Հովսեփյանցն ինձ խաղաղ քուն և բարի գիշեր մաղթեց, հեռացավ. ես երկրորդ անգամ սկսեցի կարդալ «Վերք Հայաստանին»: Աքաղաղը հինգ բերան կանչել էր, որ տեղս մտա: Բնիս մեջ շարունակ Աշտարակումն էի ման գալիս:

Հետեյալ առաւոտը Տեր-Հովսեփյանցը դարձյալ հիշեցրեց ինձ երեկվան խոստումս:

—Լնւլ, լնւլ, անպատճառ, անպատճառ, ցտեսութիւն...

Խանութից թուղթ ու թանաք գնեցի, փռնչու մոտից հինգ կոպեկի հաց առա և ողջ օրը սենյակիցս դուրս չեկա:

Ծունկս սեղան էի շինել և գրում էի:

«Սոս և Վարդիթերն» էի գրում:

«Հանդես գրականական և պատմական».

1895 թ., № 6

ՆԱՀԱՊԵՏ ԱԹԱՆԱՍՅԱՆ

Մանկավարժ, հասարակական գործիչ, հետազոտում քահանա Նահապետ Աթանասյանը (1840—1919) խաչատուր Աբովյանի՝ Երևանի գավառական դպրոցի սաներից է։ Նրա հուշերը վերաբերում են Աբովյանի կյանքի այդ շրջանի հատկապես վերջին տարիներին՝ 1847—1848 թվերին։

Նահապետ Աթանասյանի հուշերը Աբովյանի մանկավարժական մեթոդների մասին թեև Պռոշյանի և ուրիշների պատմածների համեմատությամբ նոր բան չեն ավելացնում, բայց և այնպես հետաքրքրական և արժեքավոր են թեկուզ հենց նրանով, որ հաստատում են մյուսների պատմածները, առավել հավաստիություն տալով նրանց։ Եթե այդ խնդրում հուշերի արժեքը համեմատաբար երկրորդական է, ապա մի այլ հարցում՝ Աբովյանի ու Երևանի հասարակական վերնախավի միջև ստեղծված փոխհարաբերության հարցում, այդ հուշերի դերն առանձնապես կարևոր է։ Աբովյանի ուսումնասիրողներին շատ բան հայտնի չի այդ խնդրի վերաբերյալ Ուշադիր հետազոտողը, իհարկե, կարող է որոշ պաշտոնական թղթերից կուսել, որ Աբովյանը հաշտ չէր և նույնիսկ որոշ կոնֆլիկտի մեջ էր Երևանի հասարակությունից բարձր դասերի՝ վաճառականության և աղայության հետ։ Ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող։ Տգիտություն և նախապաշարմունքների մեջ քարացած չարչի և աղան շատ էլ դին չէին դնում ուսմանն ու ուսումնականին։ Նրանք իրենց որդիների համար ավելի նախանձելի վիճակ, քան իրենց էր, չէին էլ երազում։ Ուսման հարկ չի մացողները բնականաբար չէին գնահատի և ուսումնականին։ Իր առականերում Աբովյանը շատ անգամ է մտրակում ուսման հարկը չի մացողներին և, սեփական դառն փորձերից դաս առած, բազմիցս վաճառական նրան, ով ստիպված էր գործելու այդպիսի շրջանում։

«Վայ են մարդին, ով էնպես տեղ ընկնի,

Որ զրի, արզի մտիկ տվող չըլի՝

Մարդի սաղ սաղ էլ որ ուտեն, սպանեն

Մեկ սիրտ չի ցավիլ...»

Աբովյանի «Աղվեսն ու գելը» առակի այս բնաբանը հաջող կերպով բնութագրում է հեղինակի իր վիճակը, ինչպես և նրան շրջապատող հասարակական միջավայրը։

Երևանում Աբովյանը շատ ճիգ ու ջանք գործ դրեց, որպեսզի հասարակության ազդեցիկ շրջաններին կապի դպրոցի հետ, նրանց դարձնի իր գործունեության հենարան, այդ ճանապարհով բարձրացնի դպրոցի հեղինակությունը, բայց իզուր։ Այստեղ էլ Աբովյանը միայնակ մնաց, միայնակ ընդդեմ հասարակական նախապաշարմունքների ու չինքնիշխանական բյուրոկրատիզմի և միայնակ սզաց իր խորտակված հույսերի փլատակների վրա։

Աթանասյանի պատմած դեպքը՝ վաճառականները հետ Աբովյանի ունեցած ընդհարման մասին, շատ ավելի նշանակալից է, քան կարելի է առաջին հայացքից ըմբռնել:

Այդ դեպքի մեջ արտացոլված է Աբովյանի ողջ տրագեդիան: Այդ պատմությունն օգնում է մեզ տեսնել այն խորխորատը, որ բաժանում էր բարոյական երկու իրարամերժ աշխարհներ. մի կողմից՝ Աբովյանի դեպի վեր սավառող հողին, նրա վեհ իդեալների աշխարհը, մյուս կողմից՝ շահամուլ չարչիների ստորաքարշուկյան աշխարհը: Աբովյանը դո՛հ դարձավ հավեա ներհակ այդ ուժերի մշտական բաղխումքներին:

Ավելորդ չենք համարում նկատելու, որ իր հիշողությունների վերջում Աթանասյանի բերած չափածո հատվածը արևմտահայ գրող՝ «Շահենի Սիպիլ» գրքի հեղինակ՝ Սեդրակ Տեվկանցի բանաստեղծությունից է, որը, ինչպես երևում է, ժամանակին տարածված գործ է եղել: Այդ բանաստեղծությունը լրիվ սուղագրված է անվանի բանասեր, արովյանագետ Նրվանդ Շահազիզի «Դիվան Խ. Աբովյանի» աշխատության մեջ (323—324):

Աբովյանի արտաքինի նկարագրությունը, որ անում է Ն. Աթանասյանը, լիովին համապատասխանում է այն միակ պորտրետին, որը, ամենայն հավանականությամբ, կերտված է Դորպատում:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ցանկանալով մեր ներկա գրականության հիմնադիր Պաշտուր Արուստանի կենսագրության նյութ և նրա բնորոշման մի քանի գծեր տալ, ես ավելորդ չհամարեցի մանկական իմ այս հիշողությունները լույս ընծայել։ Հուսով եմ, որ մեր մեծ վիպասանի վերաբերյալ կենսագրական ամենաչնչին նյութն անգամ նրա կենսագիրների համար ավելորդ չի լինիլ։

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1848 թվականն էր։ Ես արդեն պատանեկական հասակիս 11-րդ տարին էի թեկնոթել։ Կորեղբայրս՝ Սահակ-աղան սկսած 1846—1856 թիվը քաղաքի ժողովրդական ներկայացուցիչ-դեպուտատն էր. և այս դերքի ու հեղինակության պատճառով բավական մոտ անձնավորություն էր Պաշտուր Արուստանին, որը այդ թվականներին կառավարության կողմից Երևանի Արքունի վարժարանի վրա տեսուչ էր նշանակվել։ Հենց այդ թվին էր, որ Կորեղբայրս ինձ հետը վերցրեց, մի փոքրիկ խուրճին կռնս ձգեց և տարավ նոր նշանակված տեսչի մոտ։ Մենք նրան հանդիպեցինք հենց վարժարանի առջև շրջագայելիս։ Արուստանը, տեսնելով Կորեղբորս, մոտ եկավ, և սիրալիկ կերպով միմյանց ձեռք սղմեցին և ողջունեցին։ Հորեղբայրս դառնալով տեսչին ասաց, «Խրիստաֆոր Արտեմիչ, մեր այս փոքրիկ չարածճիին բերել եմ Ձեր վարժարանը տալու. կասկած չունեմ, որ ինչպես շատերի, նույնը և իմ այս եղբորորդու վերա Ձեր խնամքը և հովանավորությունը կտարածեք։ Եվ ես հույս ունեմ, որ իմ Նահապետս լավ կսովորի, որով թե մեր հույսը և թե Ձեր աշխատությունը իդուր չի կորչի»։

«Ի սրտե շնորհակալ եմ, Իսայ Անտոնիչ, հարեց Արուստանը, որ Դուք ինքնահոգար սիրով ցանկացել եք Ձեր եղբոր որդուն բերել մեր վարժարանը տալու։ Չգիտեմ Ձեզ հայտնի է թե չէ, թե ես ինչ չարչարանքներ եմ կրում մեր այս ողորմելի ժողովրդի ձեռքում. էնպես որ ես շատ անգամ ստիպված եմ լինում կերակրի և տոն օրերին այս և այն եկեղեցի գնալ, շապիկ հագնել, քարոզ

խոսել, հորդոր կարդալ նրանց, որ իրենց զավակներին անուսում չթողնին: Բիշ չի պատահում, որ ուսման հասակի հասած որդիք ունեցող ծնողների ականջին փսփսում եմ, թե քեզ տարեն մի հինգ ուռքլի էլ նպաստ կարվի, որ դու քո որդու համար թուղթ, գրիչ, գիրք առնես և էդ ծանրությունն էլ դու չես քաշիլ: Եվ այսպիսով հրնթացս այս մի և կես ամսվան հազիվ հազ կարողացել եմ 85—95 աշակերտներ ունենալ»:

Այս բոլոր ժամանակը՝ ես գլխարկս վերցրած կանգնած եմ տեսչի և հորեղբորս միջև: Պատանեկական մանրազնին հետաքրքրությամբ դիտում էի Արովյանին: Իմ տեսածս Արովյանը նման չէր լուսանկարիչների լույս ընծայած նկարներին, լավ հիշում եմ, նա ոչ շատ բարձր և ոչ շատ ցածր, ոչ գեղ և ոչ լղար, այլ միջին հասակի բարեձև կազմվածքով, կլոր գլխով, բաց շագանակագույն մազերով, խիղախ գեմքով գեղեցիկ երիտասարդ էր՝ մոտ 40-ից 45 տարեկան: Արովյանը ինքը մոտ քաշեց ինձ և կանգնեցրեց իր առջև. ձախ ձեռքը իմ ձախ ուսին էր դրել, իսկ աջ ձեռքով շիկահեր գլուխս էր շոյում: Այս միջոցում նա մի առանձին բավականությամբ ասաց. մի ուրախալի հանգամանք ինձ շատ մեծ հաճույք է պատճառել, որ քաղաքիս կարող անձինք, որոնք իրենց որդեցը Տփլիսի գիմնազիոնը և կամ Լազարյան ճեմարան են ուղարկում, իմանալով, որ ես տեսչական պաշտոնով այստեղ եմ մնալու, այդ մտադրությունները թողին՝ որը ծախքերի ծանրությունից խուսափելու, և որը Մոսկվայի դաժան սառնամանիքներին իրենց զավակներին զոհ չտալու համար: Որով ես հնարավորություն ունեցա երրորդ դասարան կազմելու: Այլապես ես պետք է ստիպված լինեի առնվազն մի տարի ևս համբերել: Եվ ապա դառնալով ինձ ասաց՝ «սիրելի Նահապետ, քո գլուխն էլ իմ գլխի պես մեծ է. ինձնից հազիվ հազ վարժապետ դուրս եկավ, տեսնենք թե քեզնից ինչ դուրս կգա»: Սրանից հետո հորեղբայրս ու Արովյանը միմյանց ձեռք սղմեցին և բաժանվեցին:

Արովյանը ձեռքիցս բռնած ինձ տարավ իր առանձնասենյակը. խուրջինիցս իմ զրքերն ու տետրակները հանեց, կարդացնել տվեց, և հետո տարավ նստեցրեց պատրաստական դասարանի երկրորդ բաժնում, և ապա դառնալով աշակերտներին, ասաց. ես ձեզ մի նոր ընկեր եմ բերել, մի լավ ընկեր, հույս ունեմ, որ դուք նրա հետ սիրով կվարվեք, և սկսեց միառմի հեշել իմ չունեցած արժանիքներս: Դասերից վերջը երբ տուն գնացի, տատիս հայտնեցի, թե ի՞նչ լավ է, որ ճաշից հետո էլ վարժարան

չենք գնալու (ծխական դպրոցում, ուր առաջուց սովորում էին պարապմունքները մինչև երեկո էին տևում): Երբ երեկոյան հորեղբայրս տուն եկավ, ես նրան ասացի, թե՛ աղն, ինչո՞ւ, երբ տեսուչը գլխարկս ձեռքիցս առնելով ուզում էր գլխիս ծածկի, դու աչքով-ունքով իշարաթ անելով՝ չէիր թողնում, որ ծածկեմ: Հորեղբայրս ինձ պատասխան չտվեց. բայց երբ հայրս տուն եկավ, նրան միառմի պատմեց ինձ Արուվյանցի մոտ տանելը և՛ վարժարան տալու, և՛ նրա հետ խոսածների, և՛ նրանից լսածների բոլոր պատմությունը: Պետք է այստեղ հիշեմ, որ գլխարկ վերցնելը ունի իր պատմությունը:

Խ. Արուվյանը, որ վերին աստիճանի բարի և պատվական անձն էր, միաժամանակ նորա մեջ կար և ինքնասիրության և պատվասիրության հոգի. նա չէր սիրում շուտ-շուտ բազար դուրս գալ և միշտ իրան հեռու էր պահում բազարից, բայց թե ի՞նչպես էր եղել՝ մի օր բազար էր եկել և հենց թարսի պես, ուղեցել էր անցնել մեր բազազների չարսուից, երբ նա նկատում է, որ իրանից 15—20 քայլ հեռավորության վրա իր առջևիցը անցնում է ոտսիկանական թաղապետը (квартильный): Արուվյանը տեսնում է, որ չարսուի վաճառականներից աջ ու ձախ ոտքի են կանգնում և խոնարհաբար ողջունում են, իսկ իրան հանդիպած ժամանակը անտարբեր և սառն են վերաբերվում:

• Հորեղբայրս, որ նույն չարսուում սարաֆի խանութ ուներ, տեսնում է, որ Արուվյանը այլայլած դեմքով իսկույն վերադարձավ չարսուի գլխից և եկավ նստեց իր խանութի մոտ. իրեն խնդրեց, որ անմիջապես բոլոր վաճառականներին էլ իր մոտ կանչի և երբ նրանք... գալիս են, նա, որքան էլ վշտացած էր երևում, այնուամենայնիվ բոլորին էլ քաղաքավարությամբ ողջունելուց հետո ասում է՝ պարոններ, Ձեզ հավատացնում եմ, որ ես մի առանձին փառասիրություն չունեմ և չեմ էլ ունեցել անցյալներում, թեպետ և ճշմարտությունը խոստովանելով պետք է ասել, որ այդ կիւրքը ամեն մարդու մեջ էլ կա թե ուսյալ լինի նա և թե անուս. բայց ես այնուամենայնիվ ամեն կերպ աշխատել եմ ինձ միշտ հեռու պահել նրանից, վասնզի ասված է՝ փառքը ստվերի է նմանվում, եթե նրանից փախչես, ետևիցդ կգա, իսկ եթե նրա ետևիցը ընկնես՝ նա քեզից կփախչի. այս պատճառով էլ ես աշխատել եմ փառքից փախչել, որ նա իմ ետևիցը գա և ոչ թե առջևիցս փախչի... Եվ ուրեմն ասեմ Ձեզ, այս չարսուով մի քանի րոպե տառջ գնում էր մի քանի քայլ

ինձնից առաջ պոլիցիական աստիճանավորը (квартильный)- տեսա թե ինչպես Դուք ամենքդ ոտքի էիք կանգնում, գլխարկ վերցրած գլուխ էիք տալիս, իսկ ես նրանից քիչ հետո անցա. Ձեզանից շատերը անտարբեր, հազիվ թե՝ տեղներից բարձրանում, գլուխ էին տալիս, կարծեմ, թե այդ էլ մի տեսակ ավելորդ էին համարում... Բայց եթե Դուք մի բոլոր մտածեք, թե ով ե պոլիցիական աստիճանավորը և ով եմ ես Ձեզ համար, հավատացած եմ, որ Դուք ինքներդ Ձեզ կդատապարտեք Ձեր անքաղաքավարի և ապերախտ վարմանց համար... Այո, պոլիցիական աստիճանավորը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այն՝ որ նա պետք է հսկի փողոցների մաքրության վերա, և եթե սատկած շուն կամ կատու ընկած լինի, նա պետք է իր զեռյառնիկին պատվիրի, որ ժամ առաջ սալ վարձեն և տանեն քաղաքից դուրս՝ հողի տակովը անեն... Բայց դուք քիչ անգամ չեք տեսած լինիլ, որ օրերով այդ ապականությունները ընկած են լինում փողոցներում, սաստիկ գարշահոտություն են տարածում, որը կարող է վարակիչ հիվանդությունների պատճառ լինել, նոքա այդ մասին էլ անփութ ու անհոգ են մնում, բայց այնուամենայնիվ, դուք նրանց պատվում եք, մեծարում եք... Իսկ Ձեր որդոց, Ձեր դավակների ուսման և հառաջադիմության մասին մտածող և հոգացողներին՝ ուսուցիչներին և դաստիարակներին պատվել-հարգելուցը Ձեզ հեռու եք պահում... Ահա, հենց այս ուղեցա ասել Ձեզ և ուրիշ էլ ոչինչ չունեմ ասելու. ազատ եք, գնացեք...

Այս ասելուց հետո՝ Աբովյանը տեղիցը վեր է կենում ու հեռանում. և մեր բազաղխանի բազաղները, ամօթից մինչև ականջների կոթը կարմրած, թողնում, գնում են:

Նվ իսկապես՝ ծիծաղելին նրա մեջն է, որ այս անցքից հետո՝ Աբովյանին մի որևէ տեղ տեսնողները՝ թե մեր չարսու բազաղները և թե ընդհանրապես այս հանգամանքին տեղյակ անձիք աճապարանք գլխարկ էին վերցնում և խորին խոնարհությամբ գլուխ էին տալիս, ողջունում, նա էլ, իհարկե, իբհերթին փոխադարձաբար բարևում էր բոլորին:

Որքան կարողացել եմ մտքիս մեջ պահել, արքունի վարժարանում թե ուսաց լեզվի և թե թվաբանության առարկան ինքը Աբովյանն էր պարապում. բայց չգիտեմ՝ նրա ժամանակը Գրուբեի թվաբանական մեթոդը ծանոթ էր նրան, թե չէ. բայց և այնպես նա իր հետ դասարան էր բերում Քանաքեռից «կուռ» ասված ընկուզյներ (պոպոքներ), որոնք թեև փոքր էին, բայց, համեմատած իրենց փոքրության, բավական ծանր և գործադրու-

ԹՅան համար շատ հարմար: Եվ այսպես, Արուստանը դառնում էր դեպի մեզ, ասում՝ ապա ինձ ասա, Պողոս կամ Թադեոս, որ եթե՝ այսքան ընկույզ ձեռքիդ ունենաս, և ես այսքան էլ ավելացնեմ քո ունեցածի վրա, դու սրբան ընկույզ կունենաս ձեռքդ, և կամ՝ եթե այսքան ընկույզիցդ վերցնենք, դու ձեռքումդ ի՞նչքան ընկույզ կունենաս. նույն կերպով էլ պարապում էր բաղմապատկում և բաժանում:

Լավ չեմ մտաբերում թե՛ ինչո՞ւ և ի՞նչ հարցերին ես կարողացել էի լավ և պատշաճին պատասխան տալ, բացատրել, և ասա, դասերից վերջը նա վերցրեց ինձ և իմ ընկերակիցներին և տարավ բազար՝ թուրք նպարավաճառների և բազադների խանութը, իր ձեռքով խուրջինիս մի թայլ դատարկեց մինի մեջ, իսկ այն դատարկ թայլի մեջ չոր միլդ առավ լցրեց և ասաց իմ ընկերակիցներին, եթե դուք էլ նահապետի պես պատասխանեք, ձեզ համար էլ միլդ կառնեմ. բայց ինձ առանձնացրեց և ականջիս ասաց — թե ես կերթամ, քո ընկերներին էլ բաժին տուր, մեղք եմ—և այն պահուն՝ ես ինձ այնպիսի երանության մեջ էի զգում, որով ոգևորված՝ այնպես առատաձեռնություն բուռ բուռ բաժանեցի ընկերներին, որ իմ բաժինս նրանցից ավելի քիչ եղավ: Մյուս օրը տեսուչը իմ բացակայության ժամանակը հետաքրքրվել էր իմանալու, թե ես նրա պատվերը կատարե՞լ եմ՝ ընկերներին բաժին տվե՞լ եմ, թե չէ: Եվ երբ նրանք հայտնել էին, թե նա այնքան մեղ շատ տվեց, որ իրան շատ քիչ բաժին մնաց, այս հանգամանքը իմ վարքը շատ էր բարձրացրել տեսչի աչքում, դրանից հետո նա սկսեց ավելի շատ սիրել ու գուրգուրել:

Չմոռանամ ասել, որ մեր տունը հաճախող բարեկամներն ու ծանոթները՝ երբ դեպք էր լինում Արուստանի մասին խոսելու, ընդհանրապես մեծ գովեստով էին խոսում նրա ուսուցչական պաշտոնավարության և տեսչական գործունեության մասին. թե ինչպես նրա շնորհիվ Արքունի վարժարանը օրավուր սկսել էր ծաղկել, օրավուր հառաջադիմական ճանապարհի վրա էր դրվում նրա հիմքը, որ նա, չբավականանալով մինչև ժամը 1—2-ը ճաշից սկսի պարապմունքից, ժամը 5-ից էլ նորից իր մոտ էր ժողովում երիտրդ, երրորդ դասարանի աշակերտներին և նրանց հետ գերմաներեն էր պարապում: Ասում էին նմանապես, թե վեհափառը՝ Ներսես կաթողիկոսը իբր թե Արուստանին խոսք է տվել, որ նրա ձեռնասուն աշակերտներից ավելի ընդունակներին էջմիածնի ծախքով արտասահման—Գերմանիա պետք է ուղար-

կէ, որ այնտեղ հիմնավոր ուսում ստանան և վերադառնան դան
մեր կողմերում ուսուցչութեամբ պարապեն:

Սարաֆ Մկրտիչը (իմ մորեղբայրը), որ բաւական հին հաս-
կացողութեան տեւր և իր ժամանակի ազգեցիկ մարդն էր, լսելով
Արեւիկայի մասին գովեստ, համբերութեանից դուրս եկավ և
ջղայնացած ասաց. դուք ինչքան կամենում եք գովեցեք Արե-
ւիկային. «Փառաց փեթակը» հասցրեք, ես նրա մի վարմունքը
խսկի չեմ հաւանում: Ախար ի՞նչպէս հաւանեմ. մին է՛լ է՛ն ես
տեսնում, որ հրեն վարժարանի աշակերտներին գլխին ժողովեց,
պինդորների պէս շարքով կանգնեցրեց, առաջն արեց — տարավ
Թալարի-Սարգարի այգին: Դե հիմի էստեղ՝ աչքդ բարին տես-
նի—տեսնում ես, որ ամեն մի աշակերտի գրպանից հրեւ մի մի
նախշուն բրդից շինած թոփ է դուրս դալիս, դեռ սկսվում ե
թոփակելովը աշակերտների մեջ. հետո աթրմեն, հետո աչքակա-
պուկը և դրանց պակասն էլ ինքը պարոն տեսուչն է լրացնում
զանազան նոր խաղեր, նոր թռիչքներ սովորեցնում:

Հայրս՝ որ ընդհանրապէս բամբասանքից միշտ խուսա-
փող մարդ էր, սկսեց Արեւիկայի օգտին խոսել և դառնալով դե-
պի սարաֆ Մկրտիչը, ասաց. «Աղա, ուղիղը ասեմ՝ ես էլ առաջ
քու կարծիքին էի, բայց բարեբաղդաբար անցյալ շաբթին գոր-
ծով Բերդը գնդապետ Վորոբյովի մօտն էի գնացել: Այն, ինչ որ
մի քանի ըոպի առաջ դու ասացիր, նույնը ես գնդապետին
հայտնեցի: Եվ նա ինչ ասաց. «Շատ սխալվում եք, Գրիգորի
Անտոնիչ, որ Արեւիկային դատապարտում եք այն բանի մասին,
որը գովասանք է արժանի: Նա դրանով կամենում է նոր կյանք
մտցնել երեխաների մեջ, թարմ արյուն հոսեցնել նրանց երակ-
ներին մեջ»: Հետո գնդապետը մի առանձին ոգևորութեամբ
զվարթացած վեր թռավ տեղիցը և դեմ առ դեմ կանգնելով,
ասաց. «Գիտե՞ք, Գրիգորի Անտոնիչ, այդ ձեր Արեւիկայն մեր՝
ռուսներէս մասին ավելի լավ կարծիքի է, քան մենք՝ ռուսներս:
Երեւակայեցեք, թե նա ինչ է ասել այս օրերս մեր կամենդատին՝
Կիլ պոլիովնիկին: Նա ասել է, թե ռուս ազգը և ռուսաց կայսե-
րական կառավարութեանը, նախախնամութեանից սահմանված՝
աշխարհ է եկել, որ երկրագնդիս վերա եղած բոլոր քրիստոնյա
ազգերին, որոնք դարերից հետե հեծում են մահմեդական կիսա-
լուսնի բռնակալութեան տակ, նրանց բոլորին էլ ազատի և խաչի
փրկարար հովանու տակ պատսպարի:

Եվ այսպիսով, ավելացրեց հայրս, գնդապետ Վորոբյովը,

կարծեք, թե լիովին հագեցած Արուսյանի անկեղծ զգացմունքով արտահայտված տենչանքներից, դարձավ ինձ ասաց. «Բայց դուք՝ հայերդ գիտե՞ք, թե ով է Արուսյանը. նա Դորպատի համալսարանը ավարտած, բարձրագույն ուսում ստացած մարդ է, և միտժամանակ լավ մանկավարժ այս բառի իսկական մտքով, և ուրեմն դուք ոչ միայն որևէ առիթով նրանից դժգոհ, այլ, ընդհակառակը, պետք է աստծուց շնորհակալ լինեք և զոհ, որ ձեզ այդպիսի պատրաստված ուսուցիչ և դաստիարակ է պարգևել»։ Այս տեսակ խոսքեր լսելուց հետո, այն էլ մի օտար աղբի հասկացող անձից, դեռ սրանից հետո արի ու Արուսյանի վերա ծռու աչքով նայիր։

Ահա այսօրինակ գովեստներ էինք լսում թե մեր ծնողներից և թե մեզ շրջապատողներից, մանավանդ թե ավելի էլ գովեստի արժանի վերաբերմունք էինք տեսնում մեր անմոռանալի տեսչից, երբ մի չարաբախտ օր գնում ենք արքունի վարժարանը և ինչ ենք տեսնում—տխուր և թախծալի գեմքեր, այս ու այն կողմ փափսուկ, ծածկախոսություններ, հառաչանք, նույնիսկ լաց, արտասուքի կաթիլներ և խմանում ենք, թե մեր անզնահատելի ուսուցիչը, մեր բարի ու պատվական տեսուչը, գիշերը տանից դուրս է գնացել և այլևս տուն չի վերադարձել...

Վայնասուն, լաց ու կոծը սկսվում է աշակերտներիս մեջ, մեզ գրեթե բռնի տուն են ուղարկում, երեք օր ընդհատվում է ուսումը և մենք միայն այն խմացանք, թե՛ մեր անմոռանալի տեսուչը, սաստիկ վշտացած՝ տնից դուրս է եկել և օգտվելով Զանգի-Հրադդան գետի զարնան օրերում նրա բարկացած կատաղի դրուժյունից, իր փրկությունը և հանգիստը ավելի լավ է համարել նրա կոհակների մեջ փնտռել, որը աճապարանքով պետք է նրա խնկելի գին տաներ և Մայր-Արաքսի գերկը ձգեր։

Անցան այս օրից ավելի քան հիսուն երկար ու ձիգ տարիներ, լավ չեմ հիշում, թե ինչպես և ինչ տեղից, ձեռքս ընկավ մի շատ սիրուն և պատշաճին բանահյուսություն, որից մի օրինակ տվի՝ դեռ անցյալ տարի, մեր հայ անդրիազործ պարոն Անդրեաս Տեր-Մարությանին, իսկ ահա, մի օրինակը գետեղում եմ այստեղ որպես վերջաբան այս երկտող հուշերիս։

— Գերեզմանդ կորած, աչքից հեռացած, մտքից մոռացած, աշխարհն անկեղու, մարդիք անիրավ, հեշ չհարցրին, թե խեղճ Աբովյանն ո՞ր գնաց կորավ. ոչ սուրբ հիշատակդ սրտից կորուցինք և ոչ էլ քարե արձան կանգնեցրինք»։

ԳԵՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

Քանաստեղծ, թարգմանիչ, գրական-հասարակական գործիչ Գեորգ Բար-
խուդարյանի ուսանողական այս հուշերը հետաքրքրական են նրանով, որ գա-
ղափար են տալիս այն մասին, թե որքան լայն ու բազմազան շրջանների
հետ էր կապված Արժյանը Դորպատում, և թե անցած տասնամյակներն ինչ-
պես անդոր են կրել ջնջելու այն պայծառ տպավորությունը, որ թողել
էր Արժյանն իր դորպատյան բարեկամների ու ծանոթների մաքերում: Այս
փառաշու առավել ևս հաստատվում է Ս. Քամալյանի գրի առած հուշերով:

ՄԻ ՀԱՏՎԱԾ ԻՄ ԱՆՏԻՊ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

(Նվեր Խաչատուր Աբովյանի անմահ հիշատակին)

1851 թվականի դեկտեմբերի 8-ին, երեկոյան 6 ժամին, պոստի համակառքը, որի մեջ նստած էինք ես և երեք գերմանացի վաճառականներ, մտաւ Դորպատ քաղաքը և, արշավելով Պետերբուրգյան փողոցի մի մասը, ուղղվեց դեպի աջ ու գոռգոռալով անցաւ փայտաշեն կամուրջով էմբախ գետի աջակողմյան ափը: Այդ միջոցին կոնդուկտորը որոտաձայն հնչեցնում էր իր փողը, զգուշացնելով փողոցներում պատահող անցորդներին ու կառքերին: Նրա փողի հնչյունները տարօրինակ կերպով հուզում էին իմ կուրծքը, սիրտս սաստիկ թրթռում էր ուրախությունից, որ վերջապես, երկարատև ճանապարհորդությունից հետո, հասա այնտեղ, դեպի ուր եռանդադին ձգտում էր իմ բոլոր անձը:

Համակառքը, մի քանի նեղ ու ծուռ փողոցներ անցնելով, վերջապես կանգնեց մի հասարակ միհարկանի շինության առաջ: Դա պոստի կայարանն էր: Իմ երեք ուղեկիցներից մեկը, որ մի բարեսիրտ, ալեգրադ ծերունի էր, միակ խոսակիցս էր բոլոր ճանապարհորդության ժամանակ Պետերբուրգից մինչև Դորպատ, որովհետև բավական ազատ խոսում էր ռուսերեն, թեև, ի հարկե, գերմանացուն հատուկ արտասանությամբ: Այս համակրելի պարոնը համարյա հայրաբար խնամում էր ինձ ճանապարհին, թե իջևաններում հոգալով իմ սնունդի մասին և թե կառքում փաթաթելով ինձ իր լաշն մուշտակի մեջ, որովհետև իմ թեթև վերաբերուն լավ չէր պաշտպանում ինձ 30 աստիճան ցրտի դեմ:

Երբ կառքից իջանք, բարեսիրտ գերմանացին ասաց ինձ.

«Ահա, սիրելի բարեկամ, վերջացաւ մեր ճանապարհորդությունը, և դուք շուտով կհանգստանաք ձեր բարեկամների մոտ տաք բնակարանում: Բայց ասացեք, խնդրում եմ, ո՞ւր պիտի գնաք դուք»:

—«Պետերբուրգյան փողոց, ճարտարապետ Զիգելի տունը», — պատասխանեցի ես:

«Գիտեմ, գիտեմ», ասաց նա—«այնտեղ բնակում են մի քանի հովվապետի հայ ուսանողներ: Ես ճանաչում եմ ձեր հայրենակիցներին մի քանիսին. նրանք բոլորն էլ կտրիճ, աշխատասեր և ազնիվ երիտասարդներ են և շատ սիրով ընդունված են քաղաքիս լավ ընտանիքներում: Ես նույնպես ճանաչում էի սրանից տասնհինգ տարի առաջ պ. Աբովյանին, որ մի շատ եռանդուն և պատվական երիտասարդ էր: Եթե չեմ սխալվում, նա կարծեմ առաջին հայ ուսանողն էր այստեղի համալսարանում: Հետո եկավ պ. Նաղարչանցը, ապա պ. Խատիսյանցը, որ նոր ավարտեց ուսումը և վերադարձավ իր հայրենիքը: Դրանք, անշուշտ, այժմ օգտակար անդամներ են իրանց հասարակության, և իրանց անխոնջ աշխատանքով ձեռք բերած գիտությունն պաշարով ծառայում են իրանց հայրենակիցների մտավոր լուսավորության գործին»:

—«Այո»—պատասխանեցի ես անվստահ, որովհետև ամոթով պիտի խոստովանեմ, որ նրա հիշած անուններից և ոչ մեկը ծանոթ չէր ինձ: Բայց դրա հակառակ շատ լավ հայտնի էին Պուշկինը, Լերմոնտովը, Գոգոլը և ուրիշ ուսուցիչները, որոնց շարադրությունները ոչ միայն կարդացել էի ծայրե ի ծայր մի քանի անգամ, այլ շատ բան անգիր էլ գիտեի:

«Ես հույս ունեմ, որ առաջին և վերջին անգամ չենք պատահում իրար, և էլի առիթ կունենանք խոսել ձեզ հետ այս առարկայի մասին: Այժմ պետք է հոգալ ձեզ տեղ հասցնելու»,—ասաց բարեկամս և պատվիրեց կայարանի ծառային մի սահնակ բերել ինձ համար:

Երբ սահնակը եկավ, ճանապարհի կապուցս տեղավորեցին նրա մեջ, և իմ դերմանացի բարեկամը նստեցնելով ինձ սահնակի մեջ, պինդ սեղմեց ձեռս և ասաց.

«Ցտեսություն, սիրելի բարեկամ: Ցանկանում եմ ձեզ կատարյալ հաջողություն, ինչ նպատակով որ եկել եք այստեղ ձեր հեռավոր հայրենիքից: Խնդրում եմ չմոռանաք ինձ և երբեմն, երբ ազատ ժամանակ ունենաք, այցելեցեք ինձ: Իմ տունը հեշտ է գտնել. դա ուղիղ գերմանացոց եկեղեցու գլխացն է: Այնտեղ ում հարցնեք Մյուլլերի տունը, իսկույն ցույց կտան ձեզ»:

Ես սրտանց շնորհակալություն արի, խոստանալով անպատճառ օգտվել նրա սիրալիր հրավերից:

Նա մի անգամ էլ սեղմեց ձեռս և ասաց կառապանին. «Պարոնին կտանես Պետերբուրգյան փողոց, Զիգելի տունը»:

Մենք բաժանվեցանք:

Հիանալի պարզկա լուսնակ երեկո էր: Փողոցների ասպակու
պես հարթ սառած ձյունը պեծպեծին էր տալիս, կարծես թե
ծածկված էր միլիոն միլիոնավոր մանր ադամանդներով: Երկձի
սահնակը նետի արագութեամբ սահում էր փողոցներում, և տասը
սուրբից հետո կանգնեց մի երկնարկանի փայտաշեն տան մուտքի
մոտ:

— Զիգելի տունը, — ասաց կառապանը:

«Տարազ», 1911 թ., № 1:

Տպագրում ենք մի հատված

Նշանավոր բանահավաք, հեքիաթագիր Սարգիս Գամալյանի գրի առած հուշերը գրքում գետեղած նյութերից ամենածավալունն է: Հարգելի բանահավաքի տալիսները որոնումները արդյունքն են այս հուշերը: Ձրավականալով լսած հուշերի հաջորդական շարադրումով, Գամալյանն ավելացրել է նրանց վրա նաև իր ունեցած տեղեկությունները, տալով Արովյանի կյանքի և գրական գործունեության մի ամբողջական շարադրություն: Գամալյանի այս աշխատության մեջ ամենաարժեքավորն այն է, ինչ գրել է առնված Արովյանին ճանաչող ժամանակակիցների բերանից:

Դերմանացի բժշկագետ Օտոտ Դումբերգի հիշողություններում մեր առաջ կենդանանում է աշխուժ, հայրենասեր երիտասարդը՝ Սալաաուր Արովյանը, սիրտը լի հայրենիքի սիրով և նրա անողնական կացության գիտակցությամբ, սիրտը լի անաշխատ զուտով, ամբողջ էությունը իր ժողովրդին նվիրվելու, նրա փրկուն ողջակեզ լինելու աղնիվ ցանկությունը: Այդ են ապացուցում նրա տիտուր երգերը, նրա խոր հառաչները, որոնք երբեմն փոխվում են բարձրաձայն քաղի: Նա հաճախ խորհրդածում է լուսնի ու աստղերի հետ: Այս միանգամայն կենդանի մարդկային դժերն սքանչելի կերպով բնութագրում են Արովյանին: Մենք խորապես հասկանում ենք նրա ապրածն ու զգացածը, սրտով՝ հաղորդակից լինում նրան:

Արևմտյանի հուշերում Արովյանը ներկայանում է իբրև իր գործին սերով և հոգատարությամբ նվիրված մի մանկավարժ: Նա սաների մեջ տեսնում է իր երազների, փայփայած լավագույն տեսչերի գալիք իրագործողներ: Այդ դատարարակն իր սաների մեջ ցանում է բարու և գեղեցիկ սերմերը, ավանդում իր մեծ և խոր սերը գեպի ժողովուրդն ու հայրենիքը:

Արևմտյանի հուշերում վեր է հանվում նաև Արովյանի՝ իբրև ստեղծագործողի առանձնահատկություններից մեկը՝ նրա ստեղծագործության կապը ժողովրդի հետ: Այս առթիվ Արևմտյանի հաղորդած փաստերն առանձին կարևորություն են ստանում. նրանք, լրացվելով մեզ ծանոթ այլ փաստերով, պարզում են Արովյանի ստեղծագործության ժողովրդայնության գաղափարը, ժողովրդի հետ ունեցած նրա խոր, անմիջական կապը, ժողովրդի կյանքի նկատմամբ ցուցաբերած նրա մշտական սերն ու հետաքրքրությունը:

Ով ծանոթ է Արովյանի անմահ «Վերք Հայաստանի»-ին, նրա առաջիններն ու ողջ ստեղծագործությանը՝ շատ լավ կհասկանա, թե մեր մեծ ժողովրդագետի համար որքան բնութագրական են Արևմտյանի հուշերի հետևյալ տողերը՝ «Մեր վարժապետն առանձնապես սիրում էր ներկա լինել ժողովրդական տուններին—գիտել, ուսումնասիրել՝ օրաները, բաները քաղել այնտեղից: Բայց նա օրաները լուկ զվարճանալու համար չէր գնում, այլ, ինչպես ասի, ուսումնասիրելու համար: Նրկար կանգնած ականջ էր դնում, թե ժողովուրդը՝ մարդ թե

ինիկ, ինչպես են խոսում, ինչից են հաճույք զգում, կամ ինչպես են պահում իրենց: Սա մի սքանչելի պատկեր է, որ արժեք նկարչի վրձինով անմահացնել, ինչպես տաղանդավոր նկարիչ Նդիշե Թադևոսյանի վրձինով անմահ

Ս Ա Ր Գ Ի Ս Ք Ա Մ Ա Լ Յ Ա Ն

հացել է հանճարեղ Կոմիտասը՝ ժողովրդական երգերը գրել աննկատ Ջարմահալի նմանություն... մեկի մոտ ժողովրդի զրույցն է, մյուսի մոտ՝ երգը, երկու դեպքում էլ խոսում է ժողովրդի սիրտը, նրա հարազատ լեզուն:

Արքիմյանի հուշերում «Վերք Հայաստանի» վեպի տպագրության վերաբերող մասը առիթ է տալիս հետաքրքիր խորհրդածությունների. չէ՞ որ այդ

անմահ ստեղծագործութեան հակառակըրը նույնքան ողբերգական է, որքան նրա անմահ հեղինակինը, Պատմութիւնն այդ գործի վրա դրել էր մեր կուլտուրայի մեջ արմատական հեղաշրջում կատարելու մեծ և պատասխանատու դերը, սակայն երբ մտածում ես, որ այդ գործը կարող էր զո՞ր դառնալ կուլյր պատահականութեան ու անհետ կորչել՝ սարսուռ ես զգում և խոր երախտագիտութեամբ ես լցվում դեպի Գ. Աբովյանը և Փոնդոյանցը, այդ գործն առաջին անգամ լույս աշխարհ հանողները, որոնք, հակառակ տիրող մտայնութեան՝ հասկացան նրա արժեքը:

Մենք մտադրութիւն հունենք մի առ մի թվել այն բոլորը, ինչ ուշագրավ ու արժեքավոր է այս հուշերում, այդ ավելորդ է: Ինչ որ ասվեց, միանգամայն բավական է այս գործի վրա ընթերցողի ուշադրութիւնը հրավիրելու համար:

Վերջում ավելորդ չենք համարում ընթերցողին զգուշացնել հուշերում տեղ դրած մի քանի անճշտութիւններէից:

ա) Հուշերում ասված է, որ Աբովյանն ունեցել է երեք զավակ. այդ սխալ է, նա ունեցել է երկուսը, որոնցից ավագը—տղա՝ Վառդան անունով, կրտսերը—աղջիկ՝ Զարմանդուխտ անունով:

բ) Սխալ է այն կարծիքը, թե Աբովյանը Թիֆլիսի զավառական դպրոցում նստի ուսուցիչ է նշանակվել, ապա տեսուչ: Աբովյանը թե՛ տեսուչ և թե՛ ուսուցիչ նշանակվել է միաժամանակ:

գ) Հուշերում ասված է, որ Աբովյանի կենդանութեան օրոք լույս տեսավ «Պարապ վախտի խաղալիք» առակներին դիրքը. սխալ է: Վիպասանը բախտ է ունեցել տպագրված տեսնելու միայն «Նախաշավիղ»-ի առաջին մշակումը: «Պարապ վախտի խաղալիք»-ը լույս տեսավ Հ. Էնֆիաճյանի հրատարակութեամբ 1864 թվին, հեղինակի անհայտանալուց 16 տարի անց:

դ) Աբովյանն ասում է, որ 1838 թվից սկսած Աբովյանը «Աղասու պատմութիւնը» հատված-հատված կարդում էր պանսիոնի աշակերտներին:

«Վերք Հայաստանի» վեպի ինքնագրի վրա հեղինակը սեփական ձեռքով նշանակել է 1840 թ.: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այստեղ ոչ մի հակասութիւն չկա. դործը կարող էր սկսած լինել 1838 թ., ավարտել 1840-ին: Սակայն ով ծանոթ է «Վերք»-ին և նրա առաջաբանին՝ գիտե, որ այն արգասիք է հախուռն զգացմունքների ուժգին պոռթկման: Այդ մասին կա հեղինակի հայտնի վկայութիւնը վեպի առաջաբանում: «Վերք Հայաստանի»-ն սկսված և հիմնականում ավարտված է 1840 թվին, այն էլ կարճ ժամանակամիջոցում:

ՆԵՄԵՅ ԵՎ ՀԱՅ ԾԵՐԵՐԸ ԱՌՈՎՅԱՆՑ
ԱՆՄԱՀ ԽԱԶԱՏՐԻ ՄԱՍԻՆ

1898 թվի սեպտեմբերին, հայակեր Գուլիցինի դաժան ուժի-
մի մեջոցին, ես՝ Քամալ. Ս.-ը ստիպված էի Կովկասից հեռանալ
դեպի հյուսիս: Դրա պատճառը հայ գաղթողների փակման առթիվ
իմ կազմած ալլաբանական ղրուլյցն էր. «Սև լինի ալլալիսի վարձ-
քը» վերնագրով, տպված «Արձագանք» լրագրում, որով հայ կա-
թողիկոսն անարգում էր ուսս ինքնակալին իրա զործած ահուկի
անիրավության համար: Այդ ֆելետոնի պատճառով բռնավոր
կուսակալի հրամանով փակվեց «Արձագանք»-ը, իբրև պետական
շահերի ֆուսսակար թերթ:

Եվ 18 տարի դասատվությունով պարապելուց ետ վճուցի
գնալ համալսարան և ուղևորվեցի դեպի Պետերբուրգ: Եղյանց
մեծարգո Կարապետը հեռվից ինձ ճանաչում էր «Արձագանք»-ում
տպված իմ բանասիրական հոդվածներից: Երբ նրան այցելեցի,
նա ասաց.

— Քանի որ ձեր մտադրությունն է Գերմանիա անցնել և
Կովկասի կուսակալը ձեզ անցաթուղթ չի տալիս, ես խորհուրդ
կտամ գնաք Դորպատ և զրվեք համալսարանի ազատ ունկնդիր,
դա կլինի նախադուռ Գերմանիա անցնելուն. Դորպատում հեշտ
կլինի բարեհուսության վկայական ձեռք բերել: Բայց ձեզ դեպի
Դորպատ ուղևորելով մի բան եմ առաջարկելու, դուք սիրում եք
ծերերին խոսեցնել, մինչև օրս բավական շահական նյութեր եք
քաղել նրանց բերանից: Միսկին-Բուրջի աշուղը կորած էր, Գան-
ձակի ծերերին խոսեցնելով կազմեցիք նրա կենսագրությունը:
Բնջ կասեմ ձեզ՝ եթե Դորպատ գնալով կարենաք տեղական ծե-
րերի մեջ Աբովյանց Խաչատրին ճանաչող մի ծեր նեմեց գտնել
ու խոսեցնել, Դորպատից նրա հեռանալը հաղիվ 50—60 տարի է,
անկարելի է որ այնտեղի պրոֆեսորների, պաստորների մեջ
80—90 տարեկան ծերունի չլինի, շատ ուրախ կլինեմ, եթե ա-
ջողվի ձեզ այդպիսի գյուտ անել:

1898 թ. սեպտեմբերի վերջերին մտա Դոբրպատ, որ գտնվում է Էմբախ գետի ափերին: Մի քանի ամսից հետ կարող էի հարց ու փորձ անել ծերերի մասին: Վարժուհուս միջոցով խմացա, որ 80 և ավելի տարեկան գերմանացի ծերեր կան. ցուցակ կազմեցի ու հետզհետե այցելեցի նրանց, բոլորը պրոֆեսորներ, պատուո- ներ, բժիշկներ էին՝ Հանրե, Իտաշե, Գյորել, Շվարց, Հերշելման և այլն: Դրանցից ոչ մինը ծանոթ չէր եղել Աբովյանց ուսանողին և չկարողացավ որևէ տեղեկություն տալ նրա մասին: Քա- ղաքի միջին, գետի աջ ափին գտնվող Դոբերգ նշանավոր պարկի ծառերն անթիվ անգամ տեսած ու լսած կլինեին Աբովյանցին: Նրանք էլ լեզու չունեին, որ նրա մասին պատմեն: Մնացել էի մոլորված, սրտակոտոր, ու արած փորձերս ապարդյուն, անաջող էին անցնում: Մտահոգված ասում էի՝ մեծարգո եղանցը հիմի կկարծի թե իր առաջարկը մտահան եմ արել: Նամակով նրան հայտնել թե այստեղ մեր Աբովյանցին ճանաչող ծեր չկա, դժար էր թվում, ամաչում էի:

1899 թ. փետրվարի մի ցուրտ ու ձյուն օր էր, ես էլ դա- րերի պես տխուր, քաղաքամիջից բարձրանում էի Դոբերգ ծա- ռապատ պարկով, որ համալսարանի մատենադարանում պարապեմ: Արդեն հասել էի պարկի երկու մասերն իրար միացնող կամրջի տակը, աչքովս ընկավ մի նիհար, լանջը ճերմակ միրուկով կալած կար- ճահասակ ծեր, որ կամենում էր կամրջի տակով ներքև իջնի, բայց քայլերը վախվխելով էր փոխում, մայթի սալաքարերի վրա կրկ- նակողմինները ձեռին բռնում, քիչ էր մնում ընկնի, ջախջախվի: Մի րոտ ասեց, խուռացած վերաբերվեց երևում է, որ աղքատ մարդ է, շուտ վազիր, կռնից բռնիր:—Հասա մոտը, կռնատակից ամուր բռնած բերի կամրջի ներքև մի ապահով տեղ: Ծերը համակրելի, անուշ դեմք ուներ, ավելի ինտելիգենտի էր նման, քան հասա- րակ քաղաքացու. շնորհակալություն արեց ու բարի աչքերը վրես հռելով ասեց. Մի րեկ երիտասարդ, եթե աղոտած, թույլ աչքերս չեն սխալվում, վստահ կասեմ, որ դուք օտարերկրացի եք, թուխ գույնը հետներդ բերած, բայց խնդրեմ, ասեք, որ աշ- խարհից եք, որ ինձ այսօր քաղցր ծառայություն արեք. ես ընկ- նելու մոտ էի, թիվ դիտե, ի՞նչ կարող էր պատահել ինձ այս սա- քարերի վրա:

— Ես հայ եմ, Կովկասից եկած, ծերուկ,—պատասխանեցի նրան: Նշմարեցի, որ Armenier բառը լսելիս թույլ ծերը մարմնով ամբողջովին ցնցվեց: Մտքովս անցավ՝ չլինի՞ թե մի օրհնված ձեռ-

Արուլյանց Խաչատրին ճանաչող նեմեց ծերին իրա տանից այսօր հանել, բերել է առջևս կանգնացրել:

— Միթե դուք հմյ եք, բացականչեց նիհար ծերը, որքան ուժ ունեւր, ամուր բռնեց բաղկիցս ու հուզված խոսեց.

— Ա՛խ, ի՞նչ եմ լսում, ուրեմն դուք իմ սիրելի Արուլյանցի հայրենակիցն եք, Ո՛հ, ի՞նչ երջանիկ օր է այսօր ծերին համար: Դուք չգիտեք թե որքան կարոտ էի հայի երես տեսնելու, Արուլյանցի մասին բան իմանալու: Ողջ ձմեռը տանը փակված եմ եղել, խնամատար կինս չի թողել բնակարանից հեռանամ: Ի՞նչ լավ էր, որ այսօր անուշադիր եղա նրան ու քաղաք իջնել կամեցա, փոքր և գոհություն տերին. աչքերս հավիտյան փակելուց առաջ կարող եմ իմ սիրելի Արուլյանցի մասին որևէ բան իմանալ:

ՕՏՈՆ ԴՈՒՄԲԵՐԳ

Թանգարանի սահալանության և գիտական ընկերության: Մեծ դուստրը նշանավոր դաշնակահարուհի է և բարոնի ամուսին, երկրորդ դուստրը պրոֆեսորի կին է, երրորդը գիմնազիայի դիրեկտորի կին է Պետերբուրգում: Մի տղա ունի Ալեքսանդր անուսով, ծառայում է օտար զավանությունների զեպարտամենտում:

Հանդիպելու օրվանից մենք դարձանք մտերիմ բարեկամներ: Երկու օր չանցած սիրելի ծերը եկավ օթևանս և ասեց.

Ես մնացել էի ապշած այս անակնկալի վրա, ակնապիշ նայում էի թանկագին ծերի երեսին ու սրտիս մեջ ցնծում, որ վերջապես մեծարգո Եղյանցի մոտ պարզերես դուրս կգամ: Էլ չթողի, որ ցանկալի ծերը փողոցում կանգնած մնա, խնդոյն կառապան կանչեցի ու տարա իրա օթևանը, ուր ծանոթացրեց իր պառավ կնոջ ու մի դստրի հետ: Դուրս եկավ, որ ինձ անակնկալ պատահող ծերը բժշկապետ է, Օտտո Դումբերգ անունով, ծնված 1821 թ. հունվ. 16-ին: Ամբողջ 30 տարի ծառայել է Այտայան կողմերում իբրև շրջանային տեսուչ, միայն ծերության օրերին դարձել է Դորպատ ու ապրում է իբրև թոշակառու: Անդամ է համալսարանի

— Գիտե՞ք ինչ, ես իմ պրոֆ. Պարրոտի գիրքն իրա ժամանակին կարդացել էի՝ ու շատ բան մոռացել: Ձեզ պատահելուց հետո գնացի համալսարանի գրադարանից վերցրի, նորից սկսեցի կարդալ մեծ բավականութունով ու Արուսյանցի վերաբերմամբ տպավորութուններս թարմացրի: Խորհուրդ կտամ, դուք էս կարդաք, դժար չի, կհասկանաք, շատ կենդանի գրվածք է, վերնագիրն է «Reise zum Ararat»: Արուսյանցի մասին կխոսեմ, առաջիմ պատմեմ թե՛ մեր Պարրոտն ինչպես է հանդիպել ձեր մեծ հայրենակից Արուսյանցին:

Մեր ֆիզիկոս Պարրոտը ծնվել էր 1791 թ., վախճանվեց 1841 թ.: Պսակվել է 2⁻ անգամ, առաջին կնկանից ունեցել է մի դուստր, որ դարձել է նշանավոր վիրահատ Յեռզե Մանտոֆեյի մայրը: Երկրորդ կնկանից ունեցել է 3 տղա, նրանցից մեկի՝ Մորիցի կինն այժմ ապրում է Դորպատում, եթե կարիք լինի, կտանեմ նրա մոտ: Պարրոտը ճանապարհորդելու գուրս է եկել Դորպատից դեպի ձեր աշխարհը 1829 թ. մարտի 30-ին և վերադարձել 1830 թ. փետրվարի վերջին: Դեռ ամենից առաջ այն ասեմ, որ Պարրոտն իր գրքի մեջ ամեն տեղ Արուսյանցին հիշելիս անվանում է գիսկոնուս: 1829 թ. սիրելի դիակոնուսը, Պարրոտի ասելով, եղել է 20 տարեկան, ուրեմն ծնված պետք է լինի 1809 թվին: Պարրոտն այստեղից Թիֆլիս հասնելուն պես, պաշտոնական անձերին ներկայանալուց հո, այցելել է հայոց սեմինարի տեսչին, որ ռուսագետ քահանա թե վարդապետ է եղել Ալամբաբյանց ազգանունով: Երբ թարգմանի առիթով Պարրոտը խոսք է գցել, տեսուչն ասել է՝ իմ աշակերտ Խաչատուր Արուսյանցը էջմիածնի վանքումն է, նա լավ թարգման կլինի: Նամակ է տվել մի Օսեի վարդապետի վրա, որ Վեհի մոտ միջնորդի, տիրացու Խաչատրին գնել տա պրոֆ. Պարրոտի տրամադրության տակ: Այդպես էլ կատարվում է: Պարրոտի գրելով՝ էջմիածնը՝ ծովից բարձր է 2867 ոտնաչափ: Ամեն պատրաստութուն տեսած, մարդիկ վերցրած գնում են դեպի վիթխարի Մասիս: Դուք հայերդ պիտե՞ղ Ս. Հակոբի վանք ունեք, դա դառնում է Պարրոտի կայանը, երբ առաջին վերելքն անաջող է անցնում, սարից իջնում են այդ վանքը: Այդ վերելքի միջոցին Պարրոտի հետ էր Սահակ անունով մի հայ որսկան, երկրորդ վերելքի միջոցին Արուսյանց դիակոնուսն էր հետը, բայց չհասան կատարը, դարձան: Այդ փորձերը վստահութուն էին երբեք, երրորդ վերելքն սկսեցին, Արուսյանցը դարձյալ հետն էր, երկար տալատ (կապա) հագին,

մի փայտե խաչ էլ շալակին: Երբ 13 հազար ոտնաչափ բարձրացած են եղել, այդտեղ մուխը կոխել է, ուղեցել են Մասիսի լանջին գիշերել: Կրտսեայ չլինելու, փորը տաք պահելու համար Պարրոտը սպիրտով կերակուր է պատրաստում, մեջը յուզ, սոխ ամեւով, բայց անչափ ցավում է, որ Արովյանցը կերակրին չի մոտենում, պատճառ է բերում թե ուրբաթ օր է և հայերի համար պաս է: Զարմանալի ավանդապահ Արովյանցը ոչ մի թախանձանք չի լսում, սոված է քնում:

1829 թ. սեպտ. 27-ին վերջապես հասնում են Մասիսի ամենաբարձր կատարին, զիալունուսը տարած խաչն իրա ձեռով տնկում է ձնի մեջ: 6 հոգի են լինում կատար հասնողները՝ Պարրոտը, Արովյանցը, 2 կաղակ, 2 հայ որսկաններ՝ Մուրադ և Օհանես: Շատ զեղեցիկ է նկարագրում Պարրոտը Մասիսի դադաթից երեացող տեսարանը, արժե կարդալ 159 էջը: Արովյանցը սարի կատարից հետը վերցնում է թաշկինակով ձյուն և կեսը ջուր կրտած հասցնում էջմիածնի վանքը:

Պարրոտի գրքի անթիվ էջերում հիշվում է Արովյանցի տնունը. քանի այդ գիրքը կա, Արովյանցը կմտա անմահ:

233 էջում նկարագրում է Բանաքեուր, Արովյանցի հայրական տունը. այդ գեղը ծովից բարձր է 4148 ոտնաչափ: Դիակոնուսի ուշիմությունը շատ էր դուր եկել պրոֆ. Պարրոտին. երբ իմանում է, որ չնայած վանական երկար վերաբերում շրջելուն, Արովյանցը ջերմ փափագ ունի ուսումը շարունակել՝ եթե հնար տվող լինի, խոստանում է նրա փափաղը կատարել, ուսումնածառայել չթողնել: Պարրոտը Պետերբուրգ վերադառնալով, միջնորդում է ուր հարկն է, և կառավարութեան հաշվով Արովյանցը, իրեն թողակառու՝ 1830 թ. ամառը գալիս է Դորպատ երկար տալատը հագին: Այդ հագուստն այստեղ իհարկե փոխեց. հագնում էր սե սերտուկ:

Պարրոտի մտադրությունն էր Արովյանցի պատրաստել հայ դպրոցների համար մի ընտիր մանկավարժ՝ գերմանական մտքով: Նախ և առաջ իր տանը պահելով՝ նրան պատրաստել տվեց գերմաներեն լեզվից, որ մտցնի տեղիս ուսուցչական սեմինարիան, որի տեսուչն էր Ռոդենբերգը: Պարրոտի համար գծար բան չէր Արովյանցին համալսարանի ուսանող դարձնելը, քանի որ նրա հիմնադիրն էր իր մեծ եղբայր Ֆրիդրիխ Պարրոտը: Դա անդրանիկ ռեկտորն էր, որի մեծ պատկերը կախած է համալսարանի գրադարանի վերև: Բայց այդ չէր կարելի, որովհետև զիալունու-

սը գիմնադրւալարտ չէր: Պարըրոտի խնդրանոք Արովյանցի հետ պարապում էին գերման պրոֆեսորներ՝ Բլումբերգը, Ֆրիդլենդերը, Վալտերը, Դրասը, իսկ ամենից շատ՝ ինքը Պարրոտը: Արովյանցը գիտեր հայերեն, ռուսերեն, այժմ սովորում էր գերմաներեն, ֆրանսերեն:

Սիրելի ծեր բժշկասպետն այսչափ երկար խոսում էր մեր Արովյանցի առթիւ: Նրա կարծիքը ճիշտ է, Արովյանցը համալսարանի ուսանող չի եղել. 1899 թ. ինքս անձամբ քրքրեցի Դորպատի համալսարանի սովոր ալբոմը և Արովյանց Խաչատրի անունը չգտա 1830—36 թվերի ուսանողների թվում: Համալսարանի ամենաառաջին հայ ուսանողը եղել է Նազարյանց Ստեփանը: Արովյանցի հուշատետրը նրա ավագ թոռ Կոստանդինի ներկայութեամբ մի առ մի աչքի եմ անցկացրել, նայել եմ, այնտեղ համալսարանական պարապմունքի մասին ոչինչ չի հիշվում:

— Արովյանցը, — պատմում էր ծեր Դումբերգը, — շատ կայտառ, խնդումներես երիտասարդ էր. լավ հիշում եմ, ես այն ժամանակ տասերկու տարեկան տղա էի ու միշտ տեսնում էի նրան Պարրոտի տուն գնալիս. երբ կամենաք, ցույց կտամ Պարրոտի բնակարանը, որտեղ Արովյանցն ընդունված էր ինչպես հարազատ որդի: Նրանից ետ, երբ ես տասնչորս տարեկան էի ու այրի մորս հետ ապրում էի Վիլբուլայի տանը, այդտեղ կացարան ուներ նույնպես Արովյանցը. պատի մի կողմը նա էր, մյուս կողմը ես ու մայրս: Ամբողջ 2 տարի պատկից հարեաններ էինք: Նա երգասեր, աշխույժ բնավորութեան տեր էր, ճիշտ է՝ հասակով կարճ էր, բայց ամբողջովն ու գեղեցիկ. կովկասցիք թխադեմ են, իսկ նա ավելի խարտոյալ էր:

Պրոֆեսորների տները դասերի գնալիս նրան միշտ հյուրասերում էին մրգով, թեյով. Պարրոտի պատիվն այստեղ շատ մեծ էր, ի հարգանս նրա՝ Արովյանցին, իբրև նրա hiebling-ի, գերմանական շատ բնտանիքներ հրավիրում էին ու միշտ հետը զրուցում. դրա հետևանքով Արովյանցը գերմաներեն լեզվին շուտ ու լավ տիրապետեց: Պարապ նստել նրա համար գոյություն չունեի, շարունակ կարդում, ուսանում էր: Նրա մեջ մի բան էր նշմարվում — հայրենի երկրի կարոտը հանգիստ չէր տալիս, գիշեր ցերեկ մտքից չէր հանում ծնողներին, ազգականներին: Ազատ ժամին մեկ էլ տեսար ձայնը վեր քաշեց, սենյակը դռնում գոչումով լքեց. թվում էր, թե խաղ կամ երգ է ասում՝ մեզ անհասկանալի լեզվով, երևի հայերեն կամ թուրքերեն: Ռուսերեն երբեք չէր եր-

դում. Երգածի մեջ թախիծը շատ էր, ան ու վախ շատ էի լսում։ Իմ պես մի պատանու համար շատ ախորժելի էր լսել նրա տարօրինակ երգեցողությունը, բայց հիվանդոտ խեղճ մորս դրու-
թյունն իսկի նախանձելի չէր։ Արուվյանցն իբրև ընտելյան ծո-
ցում մեծացած տղա, հիշելով հեռու հայրենիքում թողած ծնող-
ներին, բարեկամներին, շարունակ թնդացնում էր իր ձայնը և
մորս ջղային դարձնելով՝ հանգիստը խլում։ Նրա կերպարանքն
այնքան հաճելի էր, որ մայրս առանց դժգոհելու կամ լուրջ
բարկանալու՝ համբերում, տանում էր նրա գլխ արարքները։
Նրբ իրա գոռգոռոցով չափն անց էր կացնում՝ մայրս պատ-
վիրում էր ինձ, որ ձեռքով թեթև խփեմ պատին, Արուվյանցը քիչ
չափավորի իրա ոգևորությունը, բայց նա իսկույն լուրջ տեղ
երկար ծոր էր տալիս, հայ հայ կանչում։ Թե մենք, թե ուրիշնե-
րը գիտեինք, որ Արուվյանցը պրոֆ. Պարրոտի hiebling-ն է, սի-
րելին, դրա համար էլ ոչ ոք չէր համարձակվում նրան որևէ
կերպ վիրավորել, այլ ամենքը սիրով ու հարգանքով էին
վերաբերվում նրան։

Հետագա տարիներին Արուվյանցի հետ ապրել եմ ուրիշ տան
մեջ, որը գտնվում էր Ռիգաշի փողոցում. այդ տան տերն էր գրե-
գապետ Գիպարտը, դրա կինը քույրն էր այն տիկին ֆոն Կայ-
զերի, որի տանն ապրում էր պրոֆ. Պարրոտը։ Զարմանալի ըն-
դունակ զուլխ ուներ ձեր Արուվյանցը. ֆրանսերենի մեջ լավ
հմտանալու համար սեմինարի դասընթացը քիչ էր համարում,
մասնավոր դասեր էլ էր առնում։ Յանկացած միջոցին՝ Պարրոտի
շնորհիվ՝ լսում էր համալսարանում այս կամ այն պրոֆեսորի
լեկցիաները։ Ինչ որ հետաքրքրում էր նրան, նրանով էլ զբաղ-
վում էր Արուվյանցը, ավելի քաշում էր նրան ընդհանուր կրթու-
թյունը՝ էնցիկլոպեդիան. կարճ՝ այստեղ գիտուն ու բարեխիղճ
ուսուցչապետների միջոցով պատրաստվում էր դառնալ հմուտ
դաստիարակ ու պատանեկությունը սիրող ուսուցիչ։

Նա երգեցողության հետ սիրում էր նաև երաժշտություն-
ը, երգելու հետ նվագելու սեր էլ ուներ, նա վարժվում էր կլա-
վիրի վրա։ Այն, սիրելի հոգին բազմակողմանի ձգտումների հետ
ուներ նույնպես բազմակողմանի ընդունակություններ։ Մի օր
տեսա, նա փողոցից եկավ ձեռին բռնած նվագելու մի հին գոր-
ծիք—սպինետ կոչվող տեսակը. գնել էր 2 ուռելի 60 կոպեկով.
հենց որ պարապմունքներից ազատ ընկավ էր գտնում, իսկույն
սկսում էր չլաչկալացնել սպինետի վրա ու խեղճ մորս ջղերը տե-

զահան անել: Նվագելիս կուպլետներ էր երգում, չգիտեմ՝ հայերն էին, թե թուրքերն:

ԱՅՆ ՏՈՒՆԸ ԴՈՐՊԱՏՈՒՄ, ՈՐՏԵՂ ԱՊՐԵԼ Ե ԱՐՈՎՅԱՆԸ

Գիպհարտի տան առաջ մի մեծ ծառ կա, ձեզ անպատճառ ցույց կտամ. պանդուխտ Արովյանցը լուսնյակ գիշերներին նստում էր ծառի տակ, մեջքը բնին դեմ տալիս, աչքերը երկինք դցած խոսում լուսնի, իր հայրենի աշխարհի, սար ու ձորի հետ՝ զանազան կուպլետներ երգելով: Այգալիսի հուզումնալից բոպեններին նրա աչքերից արտասուքները թափվում էին, ես կողքին նստած փարվում էի նրա վզով, իբրև իմ ավագ եղբոր և համբուրում: Ես նրան շատ էի սիրում, ուստի անչափ տխրեցի, երբ մայրս մեր ընտանեկան գործերի սլառճառով ուղևորվեց Ռիզա, ես էլ ազամա այգ բնակարանից տեղափոխվեցի ազգականիս տուն՝ մինչև մորս վերադառնալը: Գնացի աիկ. Կայգեր ֆոն Նիլհայմի տունը ու նրա ուսանող թեոդոր որդու հետ ապրում էի ձեզնահարկի մի սենյակում:

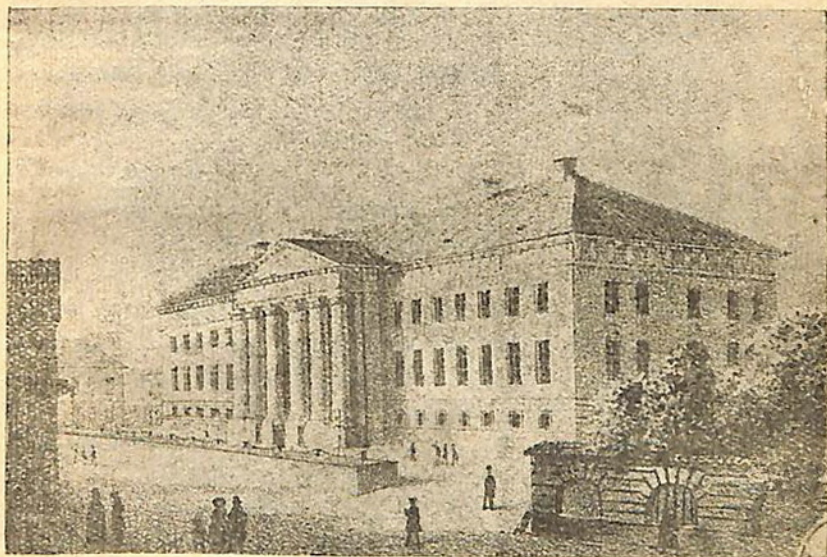
Այդ ուսանողի մոտ հաճախ գալիս էր ձեր մյուս, նույնպես նշանավոր londsman-ը՝ Նազարյանց Ստեփանն իբրև նրա մտերիմ ընկեր։ Ես Նազարյանցին ճանաչում էի մեր գիմնազիայից։ Նա ինձանից 6-7 տարով մեծ էր, բայց երբ նրան առաջին անգամ գիմնազիա բերին, փոքրերիս շարքում նստացրին. պատճառը նրա գերմաներեն չիմանալն էր, իսկ գիմնազիայում բոլոր առարկաները գերմաներեն էին անցնում։ Նա միայն ռուսերեն գիտեր, սակայն երբ սկսեց պալապել գերմաներեն, այլ զարմանք, նա լեզուն ոչ թե սովորում էր, այլ անկուշտի պես կլանում։ Տեր իմ աստված, ի՞նչ երեկի գլուխ ուներ այդ հայը, ամեն մի տված դաս անգիր սերտելով, լեզվին այնպես շուտ և արագ փորժվեց, որ կարճ միջոցում ստորին բաժանմունքների գլխով թռավ, հասավ իր հասակակից գերմանացիներին։ Լեզունը սովորելու մեջ անչափ ընդունակ էր. գիմնազիան ավարտելիս Նազարյանցն իր հայ տեղով ինձանից լավ էր խոսում գերմաներեն։ Նա մարմնով խոշոր էր, բարեձև կազմվածք ուներ. Արուստանից 4-5 տարով փոքր էր, բայց հասակով բարձր նրանից։ Հիշում եմ նրա սեթերթերունքներով շրջապատված կրակոտ աչքերը. այն, ի՞նչ զարմանալի աշխատասեր էր այդ Ստեփանոսը։ Հագուստից նկատելի էր, որ ապրուստի համար քիչ էր փող ստանում։ Նա գիմնազիայում մնաց 5 տարի և 1835 թ. մտավ համալսարան ու ավարտեց 1840 թ., իսկ ես 1840 թվին մտա, 1845 թ. ավարտեցի և 1856 թ. Բաքոսում արդեն բժշկապետ էի։

Նազարյանցն առաջ ապրում էր այստեղի Պետերբուրգյան կոչվող փողոցում. փողոցով անցնելիս խկուլյն աչքի էր ընկնում բարձր հասակով, գեղեցիկ դեմքով, սև սաթի պես երկար մազերով։ Նա ուսանող Թեոդորի մոտ հաճախ գնալ-գալով ծանոթացել էր իմ ազգական օրիորդ Կիլի հետ, որի եղբայրն այդ ժամանակ պաշտոնավարում էր նորանվաճ Ներսիսյան նահանգում։ Այդ հանգամանքն առիթ բռնած՝ նրանք երկուսով երկար զրույցներ էին անում Կովկասի մասին։

Օրիորդ Կիլին ուսանող Թեոդորի համար թելերով նախշած մի կրծկալ էր պատրաստել. այն ժամանակ ուսանողների մեջ սովորություն էր նախշուն կրծկալ հագնելը։ Օրիորդի ծանոթությունը Նազարյանցի հետ այնքան ջերմ ու մտերմական էր, որ մի նախշուն կրծկալ էլ նրա համար պատրաստեց ու ընծայեց «Briderdien»-ին, ինչպես սովորաբար կանչում էր Նազարյանցին։ Հետագա տարին ես ապրում էի Նազարյանցի հետ փոստի շենքի գիմացի տանը։

Մի օր այս բարի ծերն օթեանս եկավ մի դրություն ձեռին. դա տեղեկություն էր Նազարյանցի մասին, որն իր ձեռով քաղել էր համալսարանի ալրոմից:

— Արովյանցի մասին այնտեղ տեղեկություն չկա,— ավելացրեց նա,— այդ պետք է որոնել տեղիս ուսուցչական սեմինարի հին թղթերը քրքրելով:

ԴՈՐՊԱՏԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

Ծեր բժշկապետը սիրահոժար տարավ ինձ պատեցրեց Դորպատի այս ու այն փողոցները, մի առ մի ցույց տվեց այն տները, ուր Պարրոտը, Արովյանցն ապրել էին, հետո մոտենալով մի հսկա թեղի ծառի, գոչեց իր նվազ ձայնով.

— Ահա այստեղ էր նստում 60 տարի առաջ ձեր մեծ հայրենասերը, երբեմն գլխակոր, մտքերի մեջ խորասուզված, երբեմն էլ լուսնի հետ խոսելիս, երգելիս:

Մի քանի օր հետո հանել տվի այդ տների և ծառի լուսանկարները, որոնք անկողնուստ պահված են թղթերիս մեջ:

— Վերջապես հասավ 1836 թ. գարունը,— շարունակեց 80 տարեկան ծերը,— երբ սիրելի դիակոնուսը կրթությունը լրացրած պետք է թողներ Դորպատը— Musenstadt-ը: Փոստի սայլակը պատ-

րաստ էր նրա համար: Նախօրոք Աբովյանցը մեկ-մեկ պտտեղ էր այն բոլոր պրոֆեսորների տները, որոնք իրեն ձրի դասեր էին տվել: Նրան սիրող պրոֆեսորները Պարբոտի գլխավորութամբ ժողովվել էին փոստատան՝ առջև: Աբովյանցը հուզված արտասուքով էր: Նրան ծանոթ տիկիներ, օրիորդներ էլ շատ կային: Զեղ մոտ սովորություն է հոգևորականի ձեռքը համբուրելը. Աբովյանցն իր երախտագիտությունը ցույց տալու համար ցանկանում էր Պարբոտի և մյուս երախտավոր պրոֆեսորների ձեռները համբուրել, բայց նրանք չթողին, իրենք համբուրեցին նրան: Ես և մայրս էլ ներկա էինք, մենք էլ հրաժեշտ տալով բարի ճանապարհ մաղթեցինք:

Պրոֆ. Պարբոտը նրան մի ծրար տվեց, պատվիրելով անձամբ հանձնել Լուսավորության նախարարին: Աբովյանցը դնալու էր Պետերբուրգ, որ շնորհակալություն հայտնի նախարարին ստացած թոշակի համար: Հետո մենք լսեցինք, որ կայսրուհին, նախարարից իմանալով Աբովյանցի մասին, ցանկացել է տեսնել գերմանախոս, ֆրանսախոս հային: Աբովյանցը ներկայացել է, կայսրուհին սիրալիկ ընդունել է, նախաձաշիկի պահել, հետը զրուցել գերմաներեն, ֆրանսերեն»:

Այսչափ բաներ պատմող ծերն անչափ ուրախացավ սկզբում, երբ ինձնից իմացավ, որ Պարբոտի որդեգիրը մեր ազգի մեջ վիպասանի ու մանկավարժի մեծ հռչակ է թողել. սակայն վերջը շատ տխրեց, երբ լսեց որ 1848 թ. գարնանն անհայտ կորել է: Հեղահոգի բժշկապետը շեշտելով այսպես արտահայտեց իր վիշտը.

— Ախրս այն գիտության պաշարին, որ նա այստեղ Պարբոտի ու մյուս բարեկամ պրոֆեսորների միջոցով ամբարել էր գլխի մեջ և իր ուսումնասիրումով ազդին ծառայել միայն 10—12 տարի... շատ ավաստ...:

Ինչ հետո ծերն ավելացրեց.— Կովկասից նամակագրություն ուներ Աբովյանցն իր բարեբար Պարբոտի հետ. մի անգամ, կարծեմ 1838 թե 39 թվին էր, Պարբոտն Աբովյանցի ստացել էր մի նամակ, կարդում էր ու սրտանց ծիծաղում: Ինչպես հետո իմացանք, Աբովյանցն իր ունեցած գալրոցի մասին տեղեկություն տալով, գանգատվում էր, որ դասադրքեր չկան հայերեն, աշակերտները եկեղեցու լեզվով զրած զրքերից ձանձրանում են: Կատակով խնդրում էր պրոֆեսորին, որ Դորպատից փոստով մի փուլ Knallerbsen (տրաքացնելու հունգ) ուղարկի, որպեսզի նրանցով գոնե աշակերտներին զվարթ տրամադրության մեջ պահի:

Ծեր Դուսբերգից Աբովյանցի նամակագրության մասին լսելով, 1900 թվի ապրիլին այցելեցի Պարբոտի հարսին, Մորից որդու կնկանը և խնդրեցի թույլ տա Պարբոտի թղթերի միջից Աբովյանցի գրած նամակները վերցնեմ: Հարգելի տիկինը հայտնեց, որ Պարբոտի կարևոր թղթերը Հոսմբուդտը տարել է ավել Բեռլին, մնացածներն ինքը ժողովել է մի արկղի մեջ, որ գտնվում է Դորպատից դուրս՝ իր Կուզնա կալվածում, իսկ ինքն այնտեղ կլինի միայն ամառը: Մայիսի սկզբին ես բարենուսության վկայական ձեռք բերելով Դորպատից շտապ անցա Բեռլին, այլևս անկարող եղա ամառը Կուզնա գնալ և Պարբոտի թղթերը քրքրել:

Կարևոր եմ համարում ծերունի բժշկապետի մասին մի երկու խոսք ասել:

Փիլիսոփայական հայացքներով նա պատկանում էր Ֆեյններ, Լոցցե փիլիսոփաների ուղղության, ուստի բժիշկ լինելով հանդերձ՝ հավատում էր հոգիների աշխարհին: Վերջին ամիսներին նրան այցելելիս շարունակ տեսնում էի Լոցցեի «Միկրոկոսմոս» գրքի Գ հատորը կարդալիս, ուսումնասիրելիս: Մի օր դարձավ այսպիսի բան ասեց ինձ մահճակալի վրա պառկած միջոցին.

— Միտելի բարեկամ, Աբովյանցի միջոցով սիրել եմ հայ ժողովրդին, այժմ էլ լսում եմ՝ մի գաղան կուսակալի ձեռնարկած դաժան հալածանքների ու հայակեր քաղաքականության մասին, հոգուս խորքում վրդովվում եմ եղած անարդարությունների դեմ, բայց ցավում եմ, որ ձեր նահատակ ժողովրդի անցյալի մասին շատ քիչ բան գիտեմ: Ամիսներ չի անցնիլ, ես հոգնած մարմինս կթողնեմ այստեղ ու կտեղափոխվեմ լավագույն աշխարհը: Ահա թե ինչ եմ փափագում իմ կյանքի արևմուտքին. քանի որ աստըծու մատը ձեզ հանդիպեցրել է ինձ և քաղցր մտեմայեցրել— հնար գտեք, որ հայ ազգի անցյալ վիճակի մասին պարզ գաղափար ունենամ՝ հետո աչքերս փակեմ: Երբ հոգիների աշխարհում հանդիպեմ Աբովյանցին, Նազարյանցին, որոնց հետ կապված են պատանեկությանս քաղցր տարիները, նյութ ունենամ հետները զրուցելու:

Հոր չափ հարգում, սիրում էի պատվական ծերին, չէի կարող նրա փափազն անկատար թողնել, որոնեցի Դորպատի գրադարաններն ու վերջը համալսարանի գրադարանում գտա «Berliner Jahrböcher» ժողովածու. այդ հանգեսի մեջ կար Արևելքի ժողովուրդների կյանքով հետաքրքրվող ղով. Պաուլ Ռորբախի կազմած հայ ազգի համառոտ պատմությունը: Բերի այդ հանգեսը, ան-

կողնի մոտ նստած կարդացի. նա լարված ուշադրութեամբ մինչև վերջ լսելուց ետ ասեց.

— Այժմ հասկանալի եղավ ինձ, թե ինչի՞ էր այնպես ոգեշնչում հավերժ սիրելի Աբովյանցը մեր ցուրտ երկրում. ուրեմն այդքան տանջված ժողովրդի դավաճ է եղել հանգուցյալն ու իր ուսումնասիրած հայրենիքի լուսավորութեան սուրբ գործի համար էր այստեղ այնքան տքնում: Ա՛հ, երանի՜ նրա հոգեւն...:

Բարի ծերունին արդար շունչը փչեց 1900 թ. մարտի 17-ին. ես էի նրան սպասավորում, մինչև միակ որդու դալը Պ. Բուրգոյից: Պատվով թաղվեց բժշկապետ Օտտո Դոմբերգը: Նրա դադարը մինչև գերեզման տանողները պրոֆեսորներ և անդամ գանձող հայ ուսանողներն էին՝ թվով 15—20 հոգի:

Նրա լուսանկարը կա մոտ, նվեր եմ ստացել նրա Ալեքսանդր որդուց:

Աբովյանց Սաչատուրը Թիֆլիս հասավ 1836 թվին, երբ այնտեղի թեմական առաջնորդն էր էրզրումից գաղթած Կարապետ եպիսկոպոսը: Գերմանական դպրոցում պատրաստված անդրանիկ հայ մանկավարժը դարձյալ նախկին տիրացու Սաչատուրն էր առաջնորդի ու այն ժամանակի Կարբեցի Հովհաննես կաթողիկոսի աչքում—այսինքն մի չնչին արարած, որին կարելի էր արհամարհել, ամեն բոլե ոտի տակ տրորել:

Աղնվասիրտ Սաչատուրը միտք չունեւ հոգեւոր կոչումից հրաժարվելու, ուխտադանց լինելու, Պ. Բուրգում եղած միջոցին դեռ հայտնի էր գերմանացի Հանին նրա կուսակրոն դառնալու մտադրութունը: Նույն բարձրաստիճան պաշտոնյան պետական գործով Թիֆլիս եկած միջոցին, Հովհաննես Կարբեցուն տեսնելիս, առաջարկում է անհապաղ հարգել քանքարավոր դիակոնուս Աբովյանցի իղձն ու նրան վարդապետ-քարոզիչ ձեռնադրել: Ապաշնորհ կաթողիկոսը խիստ վերավորված այդ դիմումից, գայրացած իր մոտ է կանչում տիրացու Սաչատուրին ու առանց այլևայլութեան վրան գոռում թունավոր հեգնանքով.

— Ի՛նչ, հրամանավ գաս ի վերա իմ, վտարանդեալդ ի հավատո: Դու լավ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթել զնոսա չէ քո գործ:

Տգեւտ մեծավորը գիտական պաշարով զինված Սաչատուրին համարելով լութերական՝ հաստատ վճռել էր նրան չընդունել ոչ էջմիածնի վանքում վարդապետ և ոչ Ներսիսյան դպրոցում վարժապետ, չլինի թե ապագա քահանաներին և ուսուցիչներին բողոքական հոգով խմորի:

Սաչատուրը շուտ չլքվեց, մտադրությունը գլուխ բերելու, վարդապետ լինելու համար գնաց էջմիածին, թախանձեց այս ու այն ծանոթ եպիսկոպոսին, որ միջնորդ դառնալով համոզեն կաթողիկոսին՝ ընդունել իրեն կուսակիրոսների շարքում: Բոլոր ջանքն ու թախանձանքն ապարդյուն տեսան. էջմիածնի բոլոր հայրերը խեթ նայելով նրան ասում էին.

— Այտեղ վարդապետ լինել դու ոչ տեսանես, բայց եթե կամենում ես էջմիածնում պաշտոն ունենալ, եղիր Սինոդում Թարգման իբրև լեզվադետ:

Արժվյանցը բացի ի բաց մերժեց իր կոչմանն անհարմար պաշտոնը և գլխակոր ու մտահոգ դարձավ Թիֆլիս: Ի՞նչ աներ արհամարհված անդրանիկ դորպատականը. գնահատող չկար, աղքատ էր գրպանով, բայց հպարտ էր հոգով, մերկած, ալեկոծ սըրտով դիշերներն անց էր կացնում Պարրոտի սերասուն որդեգիրը աղքատի պես վանքի բաղում, այն հին խուցի մեջ, ուր 20-ական թվերի սկզբին Պողոս վարդապետն իր առջև չոքած մանչերին դաս էր տալիս, նրանց թվում նույնպես Սաչատուրին: Այդ խուցի շենքը քոշկի պես բան էր, աղյուսե հաստ պատերով: Վերջին տաքիները վանքի ժամհարն էր ապրում այնտեղ ու ժամավորների համար ցուրտ ջուր պահում հողե կժերում: Ամենավերջն այդ շենքը քանդեց վանքի միաբան Տ. Գ. ու նրա տեղը շինեց երկհարկանի մի տուն. այժմ էլ կա:

Արժվյանցի բուռն ցանկությունն էր ուսուցիչներ պատրաստել հայրենիքը խավարի միջից հանելու համար, ասպարեզ չէին տալիս, չէին թողնում դպրոցի շեմքը կոխի. խորթ որդի էին համարում նրան այն ժամանակի հոգևորականները նրա հագած սերտուկի, անբեղ, անմորուք դեմքի համար, իսկ իրենք՝ վարդապետ թե քահանա՝ մաղոտ ու բրդոտ էին պահում դեմքն էլ, վիզն ու ծոծրակն էլ: Առանց որևէ արժեք տալու նրա բարձր կրթությանն ու երոպական լեզուներ իմանալուն՝ հրում էին իրենցից հեռու, համարելով նրան հերձվածող ու վտանգավոր անդամ եկեղեցու և ազգի համար:

Դորպատից մեծամեծ հույսերով յուրայինների մոտ՝ Թիֆլիս եկած Արժվյանցը տարուց ավելի մնաց պարապ, օրվա պարենի կարոտ: Քանիցս պաշտոն էին առաջարկել պետական ծառայության մեջ, Սաչատուրը չէր մոտենում. հոգևոր կոչումն ընդունելն ամուր էր նրա մտքի մեջ, իսկ ամուսնանալու մասին հնչել էր երազում: Ծեր Դումբերգի ասելով՝ Դորպատում անթիվ գեղեցկու-

հիներ պտտում էին նրա շուրջը, նա միշտ աշխատում էր իրան հեռու պահել նրանց ցանցն ընկնելուց, որ ապագայում չասեն, թե տիրացու Աբովյանցն ուխտադանց դարձավ, 1830 թ. էջմիածնում տված երդումը դրժեց: Բայց վերջը չբավոր վիճակից ազատվելու, գոյությունը պահելու համար ահամա 1837 թ. փետրվարին պետական պաշտոն ընդունեց Թիֆլիսի գավառական դպրոցում, հետագայում նույն դպրոցի հսկողությունն էլ հանձնեցին նրան, դարձավ վերատեսուչ (СМОТРИТЕЛЬ УЕЗД. УЧИЛИЩА): Այս ամենը պատահեց Սաչապրի հետ այն ժամանակ, երբ նա, սրտի ու հոգու անդորրությունը կորցրած, դարձել էր հոգսի ու վշտի գերի:

Այդ դարդոտ օրերին Աբովյանցը սփոփանքի ու մխիթարություն բույները գտնում էր Թիֆլիսի գերմանական գաղութում—Ֆերմեր կոչված քաղաքամասում (այժմյան Պլեխանովյան փողոցի վրա): Մոտ 30 տարեկան Սաչապուրը աչդտեղ գնալ գալով որոշեց բախտը կապել Լոռի ազգանունով ունեցի էմիլիա օրիորդի հետ, որպեսզի կարենա պանսիոն պահել—փոքրիկ սեմինար ստեղծել: 1838 թ. սեպտեմբերին պաշտոնապես նշանվեց, մտավ եր հոգևոր կոչումից արձակվելը: Այդ առթիվ խնդրագրով դիմեց էջմիածնի սինոդին, որի մեջ ասում էր.

«Թէև կամէր ինձ ամենայն ջերմեռանդութեամբ ընծայել զանձն իմ անդրէն ի պաշտօն նախկին կոչման իմոյ, բայց բազմակերպ հանգամանք և մանաւանդ զգալով թէ փոփոխութիւն մտաց և վարուց իմոց ոչ կարէին պատասխանել ճիշտ ծանր և ժուժկալ կենցաղավարութիւն հոգևորական վիճակի, ստիպեցայ մտանել ի ծառայութիւն արքունական, յոր և գտանեմ ահա ամս երկու... Յանկութիւն իմ այն էր, փորձել զանձն իմ և դիտել հավաստի, կարելի՞ է արդեօք յանձն առնուլ զայն և տանել ըստ արժանութեն, բայց բազմադիմի փորձ հակառակն ցուցին ինձ, վասնորոյ կամք իմ է գոնէ այսու ընթացիւք կենաց հայթայթել ապրուստ կենաց իմոյ... Միթե որք աշխարհականք են, չէ՞ն որդի սրբոյ աթոռոյն, միթէ այսու վիճակաւ ոչ կարեմ միշտ ծառայել նմա»:

Սինոդը միայն 1839 թ. ամառը բարեհաճեց տալ արձակման վկայականը: Աբովյանցի պսակը օրիորդ էմիլիայի հետ տեղի ունեցավ նույն թվի սեպտեմբերին՝ Զիգրաշեն կոչվող եկեղեցում, պսակողն էր Սալթանովայի թու տեր Մովսեսը, մի պատվական անձն, որ մեծ գովասանքով էր խոսում Աբովյանցի մասին ու մի առ մի պատմում պսակվելու պայմանների մասին.

խաչեղբայրն էր ուռւահայ բառարան կազմող Երեսփոխյանց Գարեբեկ վարժապետը։ Ոմանք խաչեղբայր են համարում Արարատյանց Առաքել վարժապետին, բայց դա սխալ է։

Հանձն առած պաշտոնները հենց սկզբից չէին գոհացնում Արուվյանցին։ Նրա ցանկությունն էր սեմինարի պես բան ստեղծել—հայ տղաներին իր ուղածի պես կըթել, իր ուղղությունն ու հոգին ներշնչել։ Իր բնակարանը դարձրեց մասնավոր դպրոց, ավելի ճիշտ կիսապանսիոն, մանկավարժական հմտությունը այդ տեղ էր գործադրում։ «Վերք Հայաստանի»-ի առաջարկում ասում է.

«Էս միջոցում աստված ինձ մի քանի հրեխեք հասցրեց, որ պետք է կարգացնեի»։

Արուվյանց Սաչատուրի պանսիոնի աշակերտներից մի քանիսին ծեր միջոցին պատահել եմ թիֆլիսում ու խոսեցրել։ Նրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Ներսիսյան դպրոցի երկարամյա հոգաբարձու Աբրիմյանց Գեորգը կամ Եգորը։ Ահա թե ինչ էր պատմում նա 1909 թվին իր վարժապետ Արուվյանցի մասին.

—Ես Արուվյանցի մոտ սովորելու գնացի 1837 թվին, բայց այրբենն ու կարգալն սկսել էի Մոդնու տեր Ղազարի մոտ. Արուվյանցի բնակարանը այժմյան Լոմբարդի կողքի շինության մեջ էր, հետո փոխվեց, գնաց Բաղարնայա փողոցը բնակվեց, հետո Դվորցովի նոմերներից քիչ վերև էր թե уездн. училище-ն, որի վերատեսուչն էր և թե իրա բնակարանը։ Իմ ասած շենքերը այժմ փոխված են, ինչպես ամեն բան աշխարհումս։ Վարժապետս շատ դասեր չուներ Գավառական դպրոցում. ազատ ժամերին մեզ

Գ Ե Ո Ր Գ Ա Ք Ի Մ Յ Ա Ն

հետ էր պարապում՝ իրա օթեանում։ Աշակերտներս ճաշում էինք նրա տանը, կերակուր կիողը, հացի պատրաստություն տեսնողը

էմիլիա կինն էր: Ինքը Արուստանցը մեզ հետ ճաշի չէր նստում: Նրա մոտ դնացող առաջին աշակերտը ես էի: Դժարը մեկ աշակերտի դալն էր: Նրանից հետո, իրար նայելով, Թիֆլիսի ունեւոր, անվանի գերդաստաններն իրենց զավակներին ուղարկում էին Արուստանցի մոտ՝ Ներսիսյան դպրոց կամ գիմնազիա տալու փոխարեն: Ալամդարյանի հեռանալուց հետո՝ «Վանքի շկոլը»—այսպէս էին անվանում Ներսիսյան դպրոցը—ուսումնի կողմից ընկել էր. Հովհաննես Կարբեցու ուղածն էլ հենց այդ էր:

Նրկրորդ աշակերտը Շարոյանց Պետրոսն էր: Մի շաբաթ անց եկավ զոկ Կարապետի տղեն՝ Աղամջանյանց Գասպարը. հետո եկավ Խատիսյանց Գաբրիելը, իրար հետևից ավելացան Դերվիշյան Դավիթը, Յուզբաշյանց Արուստանը, Խերողինյանց Գաբրիելը, Բոբիսյանց Միքայելը, Բիշմիշյան Ստեփանը, Զուբալով Կոստանդինը, Զարաֆյան Սողոմոնը, Ղալթմազյանց Իվան և Նիկողայոս եղբայրները, Խանդավանյանց Իսահակը, Շարոյանց Նիկողայոսը, Ռոտինյանց Մարկինը, Խերողինյանց Տատոն, Սուսուդուկյանց Միքայելը, Սուսուդուկյանց Գաբրիելը, Զալցմանը, Մադերը, Բարզը, Ռեյտեր Իվան և Կոստանդին եղբայրները, Կուսուջանյանց Իվանը, Նուխա կողմից կուրտղաշենցի Զաֆար Ղուլին:

Աշակերտներս թվով 20—26 հոգի կլինեինք: Նրա օթեանը մեզ հազիվ էր տեղավորում. ողջ օրը լինում էինք Արուստանցի տանը, ամառն էլ արձակուրդ չկար. ամեն մի աշակերտ տարենը վճարում էր հարյուր հիսուն ուտրլի, այդ գումարով՝ բացի չորս լեզու սովորելը, ուսում անելը, ճաշ էլ էինք ուտում նրա տանը, որ պատճառ լինի հետը խոսելու, օտար լեզուների մեջ բացվելու, վարժվելու: Մեր պանսիոն այցելող գերմանացի Վադները իր գրքի մեջ ասում է, որ մենք կարդում, գրում էինք նույնպէս վրացերեն և թուրքերեն: Չէ, այդ սխալ է, մեր մեջ վրացի չկար, մի հատ թուրք էր, նա էլ հայախոս էր:

Արուստանցն այս պանսիոնի աշակերտների համար է գրել իր նշանավոր «Վերք Հայաստանի»-ի առաջաբանում. «Միտոս ուղում էր պատուի, որ ես երեխանց ձեռն էլ ինչ հայ գիրք տալիս էի, չէին հասկանում... Ուղում էի շատ անգամ մազերս պոկեմ, որ օտար լեզուները ավելի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր, էն լեզվներում նրանք կարդում էին երեւելի մարդկանց գործերը, նրանց արածներն ու ասածները: Նրանք կարդում էին էն բաները, որ մարդի սիրտ կարող է

գրավել. սրտի բաներ մի չի սիրել: Ո՞վ չի ուզել լսել թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կոխիլը ի՞նչ զատ են: Բայց մեր լեզվում թե եղպես բաներ լինեն, թող աչքս հանեն: Էլ ընչմիջ կրեխին քո լեզուն սիրել տաս»:

Պանսիրոնի աշակերտներս էինք Արուսյանցի «սիրելի, ազիզ բարեկամքը»: Նույն առաջարանում կան նմանապես այս տողերը. «մեկ օր էլ ամառվա դաստուերի ժամանակին աշակերտներս որ առավոտը թողի, ձաշից հետ ընկա սարեսար, ձարս կտրվեց, գնացի Նեմեցի կոլոնիեն... Երեք օր չթողին գամ քաղաք... Իմ սիրելի աշակերտները... հենց իմացել էին թե Գուռն եմ ընկել, չուռքի ամեն առավոտ, րիգուն գնում էի, լողանում: Էլի իմ սիրելի աշակերտներն էին ընկել հտեխիցս, որ բալքի մի բան էլա իմանան... Որ չտեսն նրանց, հոգիս տեղըհան էլավ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլ մի կարա պատմել...:

Բալքի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա, այ իմ սիրելի, այ իմ ազիզ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս բերանումս, ձեզ, ձեզ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, ձեր արևին մեռնեմ...»:

— Թեպետ 1843 թվից հետո այլևս չտեսա իմ սիրելի վարժապետին, ասում էր 80-ամյա Արուսյանցը, բայց շատ լավ հիշում եմ նրան, պաշտելի հոգուն. կարճահասակ էր ու ամրակազմ, գեմքը շեկավուն, գլխի մաղերը խարտյալ, վիրը կարճ, շուտ բորբոքող, ողևորվող, բեղ ու միտուքը մաքուր սափրած: Իբրև պետական գյուրոցի պաշտոնյա՝ համազգեստ ունեւ, այսինքն պապղուն կոճակներով, երկար փեշերով սև սերտուկ:

Դյուրաբորբոք բնույթը իսկույն լույս էր ընկնում մեկի հետ խոսելիս կամ աշակերտների հետ պարապելիս: Անչափ զգայուն, ջղային էր, ամենաթեթև առիթից հուզվում, բռնկվում էր: 1860 թվերին անգամ ծեծն ընդունված էր դպրոցներում, ինչ թե 40-ական թվերին: Վարժապետս էլ, իբր իր ժամանակի որդի, համբերությունից դուրս եկած միջոցին երբեմն գիմում էր ծեծի օգնությանը. պաշտում եմ նրան, բայց տեսածս չեմ կարող ծածկել: Դուրպատում իմ ժամանակ էլ ծեծը կար, ինչ թե Արուսյանցի ժամանակ: Բայց նա այնքան նրբազգաց, բարի սիրտ ունեւ, որ քիչ ժամանակից հետ սկսում էր ծեծած աշակերտին փափալել ու իր արածի համար արտասովոր չափ զգացվել: Ազնիվ մարդը բռնկած ըոպկին իրեն կորցնում էր, չէր կարող իրեն զսպել, ինչ լինում էր ձեռին, վրա էր բերում, խփում աշակերտի մեջքին, գլխին:

Նա ձեռնադրաբար ման ածելու սովորույթ չուներ, բայց տանը ծխելու չիրուէի կար, գալազանի տեղ երբեմն այն էր ծառայում: Զրոսնելու համար, ճաշերից հետո, աշակերտներին տանում էր Սողակի կողմերը, որտեղ այգիներ էին, վերեն էլ անտառով պատած էր: Վարժապետս սիրում էր բնության մեջ բացօթյա դասախոսել, զրուցում բնության երևույթները բացատրել: Երբեմն էլ տանում էր այժմյան Միքայելյան փողոցի ուղղութեամբ, որն այն ժամանակ զուտ գերմանական դպրոց էր՝ այգիներով շքեղատառ, փողոցի կողմը փշե ցանկապատ: Քուան ձախ ափն անցնելու համար գնում էինք Մետեխի մոտի կամրջով, ուրիշ կամուրջ չկար, ոչ վերեւ, ոչ ներքեւ: Գերմանական դպրոցում ամենքը վարժապետին ճանաչում էին. իր կնոջն էլ այնտեղից էր ընտրել:

Արույանցն իբրեւ մանկավարժ՝ խլատ էր, չէր կարում համբերել, տանել, երբ մեկն իր դասատուութեան միջոցին անուշադիր էր. ով հանդիստ նստելու, լսելու փոխարեն ստահակություն էր անում, թո՛ւնդ պատժվում էր: Մի անգամ ես շարունակ դես ու դեն էի նայում, չէի ուղում ուշքս վրես պահեմ. ինձ սիրող վարժապետը մոտեցավ, բռնեց գլխիս մազերից ու խփեց կողքիս պատին: Դրա հետեանքն այն եղավ, որ սկսեց քթիցս արյուն հոսել. ես իսկի ցավ էլ չզգացի, բայց այդ բանը բարեսիրտ Արույանցին խոր կսկիծ պատճառեց: Ծուլլերին, դաս չսովորողներին չօգնում էր: Ամենքս խոր հարգանքով էինք վերաբերվում դեպի նա՝ դիմելիս կանչում էինք՝ պարոն Արույանց:

Մեր վարժապետը առանձնապես սիրում էր ներկա լինել ժողովրդական տոներին — դիտել, ուսումնասիրել երևույթները, բաներ քաղել զբանցից: Թիֆլիսում այն ժամանակ ոչ թատրոն կար, ոչ օպերա և ոչ անգամ կրկես: Դրանց փոխարեն կային ջիրիդ, մուշտակուիվ, կոխ՝ ըմբշամարտ: Բայց նա այդ հանդիսավայրերը լոկ զվարճանալու համար չէր գնում, այլ ինչպես ասի, ուսումնասիրելու համար, երկար կանգնած ականջ էր դնում, թե ժողովուրդը — մարդ թե կնիկ ինչպես են խոսում, ընչից են հաճույք զգում կամ ինչպես են պահում իրենց: Այդ անում էր նա որոշ նպատակով. մենք, նրա հետ եղող աշակերտներս, այդ չէինք իմանում, բայց հետո՝ վերջն իմացանք, երբ սկսեց մաս-մաս մեզ մոտ կարգավ «Աղասու պատմությունը»:

Երբ Թիֆլիսի հայոց ու վրաց եկեղեցիների և մոտակա ուխտատեղերի բաները տեսել, դիտել էր, կամեցավ Բոլնիսի ս. Գևորգի

հռչակավոր տոնախմբությունն էլ տեսնել: Այն ժամանակ Հավ-
լարաբ քաղաքամասի ժողովուրդը ձիով, սայլով, ֆուրգոնով
գնում էր Բոլնիս ուխտ: Աշունքն էր, գինու և մրգեղանի առատ
ժամանակը. վարժապետը ֆուրգոն վարձել տվեց, ուխտատեղին
Թիֆլիսից 50—60 վերստ հեռու էր: 1841 թվի աշունքին պան-
սիոնի աշակերտներից 10 հոգի ճամբորդի պես հագնված գնա-
ցինք վարժապետի հետ՝ մեծ մասս ոտով, զրույց անելով՝ դեպի
Սոմխեթ, Ուրամի կողմը: Ֆուրգոնի մեջ նստած էին տիկին էմի-
լիան՝ Վարդանիկ տղեն գրկին և մեր ընկեր Յուզբաշյանցի մայրն
ու քույրը: Արտվյանցը շարունակ հարցեր էր տալիս այս ու այն
պատահող գեղացի ծերին, թե ինչ անցքեր են պատահել այդ
ձորերում, շենքերում և ծոցատետրի մեջ նշանակում էր նշանավոր
տեղերի, անձերի անունները: Երբ տեղ հասանք, քեֆ անելը
թողած՝ խոսեցնում էր ուխտավորներին, տեղեկություններ ժո-
ղովում 15—16 տարի առաջ եղած քրդերի արշավանքի մասին,
թե քուրդ Օքյուղ աղեն ինչպես է թալանել Նեմեցի Կոլոնիեն,
որի նկարագրերը վարժապետս գեղեցիկ կերպով գրել է «Վերք
Հայաստանի»-ի մեջ: Տոնախմբության միջոցին գիշերն էլ բաց
երկնքի տակ անցկացրինք առանց քնելու. ամեն կողմ գուռնա,
դաիրա, պար ու քեֆ էր. Թիֆլիսի զվարճասեր լոթիքը դիփ հա-
վաքված էին այնտեղ՝ դառով ու կլապիտոնով գուզված: Գիշերը
ճրագի կարիք չկար: Բոլոր ուխտավորներն իրանց սայլերի մոտ
խարույկներ ունեին վառած. կրակի շուրջը բոլորած ոմանք
աշուղների ածելուն ու խաղին էին ականջ դնում, ոմանք էլ
ուտեղ-խմելուց կշտացած՝ ետ նստել, հնից, նորից ասում, խո-
սում էին:

Հետեյալ առավոտ ֆուրգոնով գնացինք Շուլավեր, ուր
հրավիրեց մեզ մեր ընկեր Զարաֆյան Սոլումոնը. նրա հայրն այն-
տեղ լավ այգի ունեւր, մեջը սարքին մառան՝ գինու կարամներով:
Տեղավորվեցինք նրանց տանը և լավ ժամանակ անցկացրինք՝
երգերով, ճառախոսություններով, մեծերի համար գինին էր առատ,
աշակերտներիս համար խաղողի ջաղանները, որին տեղացիք
բանդաղ էին ասում: Վարժապետս լսել էր, որ Հասան խանի
օրով երկու շուլավերցի մեկիքներ են նահատակվել քրդերի ձեռ-
քով. ուստի գուրս եկավ փողոց, ծերերին խոսեցրեց, ծոցատետրի
մեջ նշումներ արեց: Այդ մասին երկար գրած կա «Վերք Հայաս-
տանի» գրքի մեջ:

1841 թիվը զարմանալի բեղմնավոր էր վարժապետիս գրչի

համար, դուցե և ամենաբախտավոր տարին նրա կարճատև կյանքում: Կինը մի տղա էր ունեցել, անունը Վարդան, ինքը մեքանի աշխատություններ էր պատրաստել և Կազան ուղարկել՝ աշխտելի համալսարանում հիմնվող հայ ամբիոնն ստանալու համար: Դրանցից չգոհանալով՝ մտածում էր ժողովրդական կյանքից նոր մեծ բան գրել: Մինչև այդ ժամանակ ոտանավոր թե ուրիշ բան միշտ գրել էր գրաբար. այդ ամառվանից սկսեց աշխարհաբար գրել՝ առանց ուշք դարձնելու թեք ու դեմ խոսողներին: Գրած առակները, առասպելները, ասացվածքները բերում էր մեզ մոտ կարդում, թեկադրում: Խալիսի բերանից լսած բաները ժողովելով, ոտանավոր դարձնելով սաղացնում էր աշակերտներին համար: Ռուսերենից, գերմաներենից, ֆրանսերենից ինչ էլ թարգմանում էր, լեզուն այնպես էր փոխում, որ մեք խալիսի սրտով լինի, այսինքն հայերեն լինի ոչ միայն բառերով, այլև հոգով, իմաստով: Վերջն այդ բաները առանձին գրքով տպել տվեց, անունը դրեց «Պարսպ վախտի խաղալիք», որ ժողովուրդն էլ աշխարհաբար բան կարդա: Նրա առաջաբանի վերջին խոսքերը գեռ միտս են, ասեմ, լսեք. «Թե գիտուն, խելք մարդիկ ինձ պախարակեն, դու էլ ա ինձ պահիր, սիրելի ազգ (իմ վարժապետը ազգ ասելով հասարակ ժողովուրդն էր հասկանում և ոչ աղնվական կամ հոգևորական), չունքի իմ ուղածն էլ էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքը տամ, քանի շունչը բերանումս ա»:

Գրքի ճակտին խրատ կար, սկսվում էր այս խոսքերով.

«Գնահ, իմ խելճ գիրք, գնահ՝ մարդամեջ,
Դուլխդ քաջ պցիր, մի նեղանար հեչ,
Ականջդ փակիր, սիրտդ լեն բռնիր.
Ինչ ասեն, խոսեն, տար ու համբերիր:

Հալբաթ մի օր էլ արև դուրս կգա,
Են վախտ կիմանան, թե ուղածդ ի՞նչ ա,
Ով լայաղ չանի, քեզ վերցնի, կարդա,
Թող իր շնորհքը պահի, մոտ չըգա»:

1841 օրհնյալ թվի ամառը հուլիս ամսին մեզ համար մի պլեխ էլ էր սարքել՝ «Որդիական սեր» վերնագրով: Նախաբանում աղնիվ հոգին այսպիսի սրտառուչ խոսքեր էր շարում. «Հույս ունեմ, որ ամեն մարդ էնդուր համար ալիլի հավեսով՝ կարդա, չունքի մեկ դժար բան չկա միջումը, բոլորն էլ աշխար-

հաբար ա: Մախսուա էս լեզվով գրեցի, որ գեղըցիք էլ հասկա-
նան, քաղաքացիք էլ: Միթե գեղացիին մա՞րդ չի, չի՞ ուզիլ որ
մեկ նոր բան էլ նա լսի կամ կարդա»:

Արովյանցը պանսիոնի աշակերտներին անվանում էր որ-
գեգիր. միայն թե մենք Ներսիսյան դպրոցի որգեգիրներից տար-
բերվում էինք նրանով, որ նրանք գիշերօթիկ էին, մենք՝ երթեկ:
Բոլոր աշակերտներս նրա թիֆլիսից հեռանալուց ետն էլ առան-
ձին քաղցրությունով էինք հիշում նրան՝ նրա զարմանալի բա-
րեսրտության համար. ամենիս վրա հոր տալավորություն էր թո-
ղել: Նա ամեն ջանք թափում էր, որ աշակերտներս ուսման մեջ
թերի չմնանք, որևէ բարձր տեղ շարունակելու գնանք, մանա-
վանդ եթե հնար ունենք, գնանք Դորպատ, ուր իրեն լավ ըն-
դունել, պահել էին: Իր սուղ միջոցներից անգամ չէր խնայում
ճանապարհածախս տալ, եթե աշակերտներից մեկը գնում էր
Մոսկվա կամ Պ. Բուրգ:

Վարժապետս 1838 թվից սկսած մեզ մոտ կարդում էր Ազա-
սու պատմությունը՝ հատված-հատված: Թե ռեքան լրիվ էր այն
ժամանակ, չեմ կարող ասել. բայց մենք սիրով լսում, սրտանց
ոգեկորվում էինք, որովհետև շատ լավ էր կարդում: Այժմ էլ,
վաթսուն վեց տարի անցնելուց հետո, կասես նրա ձայնը ական-
ջումս է:

1909 թվին ծերունի Աքիմյանցը ապրում էր Բեհրության
փողոցում: Ամուսնի էր մնացել, վերջերը ապրում էր իրա պառավ
քրոջ մոտ՝ Կաթոլիկական փողոցի տուպիկի վրա:

— Եթե չեմ սխալվում, ասում էր Աքիմյանցը, 1842 թ. էր,
որ գերմանացի Վագները Թիֆլիս եկավ, այցելեց Արովյանցին.
հետաքրքրվեց մեր պանսիոնով: Ապա իր ճանապարհորդական
տպավորություններն առանձին գրքով լույս ընծայեց, կարգացել
եմ գերմաներեն. այժմ չեմ կարող նրա գրածը մի առ մի հիշել,
դուք էլ կարդացած կլինեք: Նա լսեց մեր գերմաներեն կարդալը,
խոսելը. դարմանք հայտնեց մեր առաջադիմության վրա: Վար-
ժապետս աշակերտներին գերմաներեն հարցեր էր տալիս, մենք
նույն լեզվով սղատ պատասխանում էինք: Վագները հիանում
էր, երբ ես Շիլլեր էի կարդում ու իմ բառերով պատմում, իսկ
Պատիսյանց Գաբրիելը՝ Գյոթեի ոտանավորն էր կարդում ու
արձակ պատմում: Թիֆլիս եկող նշանավոր գերմանացիք ու ֆրան-
սիացիք եթե թարգմանի կարիք էին ունենում, միակ հարմար
անձը Արովյանցն էր: Այս հանգամանքը նախանձով լցնում էր

նրա կողմնակիցները սիրտը: Վագները նույնպես իրավունք խնդրելով
ժողովակալից, Արտվյանցին վերցրեց հետը, երբ գնում էր Երևա-
նյան նահանգը:

Հետո Թիֆլիս եկավ մի ուրիշ գերմանացի դիտնական ճա-
նապարհորդ՝ Բարոն Հաքստաուզենը, սա մեծ գովասանքով է
խոսում մեր վարժապետի մասին՝ իր գրքի մեջ: Հիացած նրա
անձնավորությունով, ասում է՝ կյանքումս այնպիսի հանճարեղ,
աղնվախիբա մարդ չեմ տեսել: Արտվյանցը շատ կողմերով օգտա-
կար էր եղել նրան: Իբրև դպրոցի վերատեսուչ՝ ինքնակամ չէր
կարող բացակայել, ուստի Արտվյանցին իբրև թարգման հետը
վերցնելու համար թույլտվություն խնդրեց կուսակալից և տա-
րավ նրան Երևան, էջմիածին:

Վարժապետս, ինչպես երևում է գերմանացի Բարոնին Քա-
նաքեռ էլ էր տարել, հայրական տունը ցույց տվել: Ահա թե նա
ինչպես էր նկարագրում ծնողական տունը մի ոտանավորի մեջ,
որ ես անգիր եմ արել:—

Ի տանեաց, ի յորմոց, ի ճեղքաց լուսամբտից,
Աստ ի ներքս տեղային, հոսէին, թափէին,
Ե՛ւ կարկուտ, և՛ հեղեղ, և՛ անձրև, և՛ ուռմբ ձիւնից,
Ե՛ւ մըրբիկ, և՛ հոսան, փոթորիկ սարսուռադին:

Ալեքսանդր Երիցյանն անարդար է վարվում, երբ մեղա-
դրում է Արտվյանցին, թե չինքնի վրա սիրահարվելով՝ թողեց
կուսակրոն դառնալու միտքը: Ո՛չ, դա հիմնովին սխալ կարծիք է.
այն Արտվյանցը, որ Դորպատից վերադարձին, Պետերբուրգով
անցնելիս, իբրև ևրդական լեզուներ քաջ իմացող հայ, ար-
ժանացել էր կայսրուհու հյուրասիրությանը, ի՞նչ կարիք ունե-
ր հասարակ չինի: Բոլորին էլ հայտնի է, որ խավարամիտ Հովհան-
նես Կարբեցին էր գլխավոր պատճառը, որ վարժապետս 1836—37
թվերին վարդապետ չգառավ: Սակայն այդ բանը ես բարեբախ-
տություն եմ համարում, այլապես վանական միջոցորտում նա
անկասկած կխամբեր, անպատեղ կկորչեր, հայ ժողովուրդը չէր
ունենա «Վերք Հայաստանի»-ն: Եթե Արտվյանցին Թիֆլիսից հե-
ռացրին նրա պաշտոնակից ուսուցիչների նախանձն ու չարակա-
մությունը, արդյոք պորտաբույծ վեղարավորները նրա սիրտն
ու հոգին հանգիստ կթողնեին էջմիածնում: Նրա կազմած դասա-
գրքների, նոր ոգով շարագրած հայերեն ընթերցարանի քննող-
ներն ռվբեր էին՝ մի կողմից ասեսոոր Արզանով—մեծավորի

զվաքի առաջ ծուներ դնող, որ իր փտած գլուխը հայազետ էր անվանում, մի Արարատյանց Առաքել վարժապետ: Ի՞նչ ժառանգութիւն են թողել դրանք հայգրականութեան համար. գրեթե ոչինչ, բացի մի քանի գլուխ հայտարարութիւններից ու թղթերից, որոնք թափված են Կոնստանտնուպոլսի արխիվում միւսերի համար: Այդ ողորմելիքը, ինչպես վկայում են կուսակալի զեկանում, գտնվող գովազդները, դպրոցների դիրեկտոր Ռոսկովշենկոյին Արուստանցի ընթերցարանի մասին ղեկուցում տալիս՝ ասում են— 1. լեզուն ռուսական է ու քերականական որոշակի կանոններ չունի, 2. գրվածքը խալ մտածութեան պտուղ է, 3. բացի այն, որ լեզուն բազմաթիւ սխալներով լիքն է, ճաշակի մաքրութեան մասին էլ դադափար չունի:

Այս անարգար նկատողութիւններն արվում էին այն ընթերցարանի վերաբերմամբ, որի մեջ մտցված էր «Խաղարկութիւն մանկաց» վերնագրով պիեսը, որը սկսվում է գիժ մանուկի սրամտորեն հյուսված մոնոլոգով: Դուք երկար տարիներ ուսուցիչ եք եղել, դիմում էր ինձ ծերը, և հայերեն նոր կազմած ընթերցարաններին՝ ծանոթ կլինեք, ճշմարիտ ասեք — ո՞վ է դրա նման կլասիկ, աննման զվարճալի և խելացի բան ստեղծել: Գերեզմանին մոտեցած հասակումս էլ, երբ կարդում եմ 60—70 տարի տարի առաջ լուսահոգի վարժապետիս բերանից լսած այդ մոնոլոգը, սիրտս ցնծութիւնից թնդում է, նորից աշխուժանում եմ, գիժ մանուկի տրամադրութիւն ունենում: Արուստանցի մի հայերեն աշխատութեան քննող էլ Փրանսիացի ակադեմիկ Բրոսսեն է եղել, որ չի հավանել: Թեկուզ լինել էքստրաօրդինար ակադեմիկ, 40-ական թվերին ի՞նչ տեղեկութիւն պետք է ունենար երևանյան բարբառի համ ու հոտից մի Փրանսիացի, քանի որ հայ վարժապետները և իրենց հայազետ համարող Արարատյանցն ու Արզանյանն այդքան տգետ ու տհաս էին աշխարհաբար խոսելու և գրելու մեջ:

Անգրկովկասյան պետական դպրոցների դիրեկտոր Ռոսկովշենկոն, որ բացի ռուսերենից ուրիշ լեզու չգիտեր, ապիկարի մեկն էր, բայց իրենից ընդունակ տնձին վատաբանելու, անվանարկելու մեջ քաջ էր. կուսակալ Գոլովինին ղեկուցում էր ծածկաբար, որ Արուստանցն իբրև վերատեսուչ՝ անբավարար հատկութիւնների տեր է...: Չար նախանձն իրանն արեց և սիրելի վարժապետիս ոտի տակը փորեց, մնում էր նրան Թիֆլիսից հեռանալ, ուր այնքան քրտինք էր թափել: Նա մեկնեց Նրեան 1843 թ. օգոստոսին, հետը տանելով մեր սերն ու արտասուքը:

«Աղգասեր մարդ» վերնագրով ոտանավորի մեջ վարժապետս
այսպիսի խոսքեր ունի ասած՝

Բայց մեռնել ես որ շուտ ուզում չէի,
Պետք դամ ազգիս՝ մի, ասում էի...
Թե իմ աշխարհին ջանքս դուրբան տայի,
Որ հողի տակին՝ ճֆ | պետք է փըթի...
Բայց ինչպե՞ս փակեմ աչքըս ու մի չըքաշեմ,
Որ հազար մտքեր հողը պետք է տանեմ...
Իմ է՛ն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետք դալ ազգիս...
Իշխանություն, թե, կամ փառք ուղեցի,
Պսակի, թագի, թե փափաղեցի,
Էնդուր համար միայն որ հազար մարդի
Աչքի արտասուքը սրբեմ, որ չըցավի...
Մարդի դրախտն ու կյանքը հենց է՛ն ա,
Որ խեղճ ժողովրդի ցավը հասկանա...:

Սիրելի Արուսյանցի խրատն աշակերտներիս միշտ այն էր, որ
պիտանի լինենք մեր խեղճ ազգին, այսինքն ժողովրդին:

Մեզանից ամեն մի՛նը յուրովւանը ձգել է հետևել այդ խրա-
տին—վարժապետի ցուցումին: Օրինակ, մի՛նը ես—փոստի վար-
չության մեջ ծառայելով՝ մասնակցել եմ նույնպես հասարակա-
կան, ազգային գործերին. Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներն ու
աշակերտներն ինձ անշուշտ հիշելիս կլինեն. այնտեղ 30 երկար
տարիներ հոգաբարձու եմ եղել: Քանի՛-քանի՛ պարտաճանաչ, բարե-
խիղճ դասատուների պաշտպանել եմ. քանի՛-քանի՛ աղքատ, ընդու-
նակ պատանիների օգնել եմ՝ թոշակ նշանակել տալով: Այդ ես չեմ
արել, այլ Արուսյանցի ներշնչած հոգին: Երանի չէ՛ր լինիլ, նա
մեր օրով ողջ լինելը և ցանկանար Ներսիսյան դպրոցում անսուչ
լինել. եթե կարգին հայերեն չիմացող Մանդինյանց Սեդրակին
այնպես պաշտպանում էինք, Արուսյանցի պես հայագետին, ան-
կասկած, գլխներիս վրա կպահեինք և ոչ թե չոր սրտի պես կվա-
նեինք, ինչպես վանելով հուսահատության դուռը հասցրին Հով-
հաննես և Ներսես կաթողիկոսները:

Մեր մեջ, ըստ սովորության, երեսփոխները կողոպտում էին
եկեղեցական ժողովրդական գումարները և ձայն հանող չկար, որով-
հետև գործակալ, առաջնորդ դրանից մաս ունեին իրրև իշխա-
նավորներ: Ժողովրդից աչալուրջները փորձեցին, ինձ երեսփոխ

ընտրեցին Քամոյանց եկեղեցու համար. ծխական էի, հոժարակամ ընդունեցի այդ պաշտոնը և մի քանի տարում գանձեցի քսան հինգ հազար ռուբլի գումար. ոչ մի իշխանավորի կողմից չեմ զրկվել, որ աչքը դնի: Սիրելի վարժապետիս խրատին հետևելով, բաց արի կարգին ծխական դպրոց՝ ուսուցչական ընտիր խմբով: Մինչև այդ օրը Քամոյանց հարուստ եկեղեցին երբ էր իր բակում դըպրոց տեսել:

Արովյանցը շատ էր սիրում եղիշե մատենագրին, դրա համար էլ իր նորածին տղի անունը դրեց Վարդան: Մենակ այդ չէր, շատ էր սիրում եղիշեի սձի կրկնաբանություններն ու գործ ածում ինքը. ով «Վերք Հայաստանի»-ն ուշի ուշով կարդացել է, նկատած կլինի դա: Մեզ էլ ստիպում էր, որ եղիշե կարդանք, շատ էջեր բերանացի դիտեմ պատանեկության օրից սերտած:

Անթիլ գրածներից, մինչև Երևան տեղափոխվելը, իմ քաղցր և ընտիր վարժապետը ապել էր տվել միայն «Պարապ վախտի խաղալիք»-ը: Ես այդ միջոցին 15 տարեկան էի: Նրա գնալուց ետ մտա գիմնազիա ու 1846 թվին գնացի Դորպատ ուսանելու: Երբ իմ անմոռանալի վարժապետս Երևան էր, ես էլ դեռ Թիֆլիս, 1844 թվին նրանից ստացա մի ուսանավոր այս խորագրով. «Առ պատվական իմ բարեկամ և աշակերտ հոգեսուն շնորհագրող պատանի Եգոր Ակիմյան»:

Դորպատում եղած ժամանակս Արովյանցն Երևանից այս ու այն հանձնարարությունը տալով՝ մի քանի նամակ էր գրել ինձ. ես էլ պատասխանել եմ, ցավում եմ, որ նրա գրած նամակները թղթերիս մեջ չկան, կորել են:

1848 թ. Դորպատում նամակ ստացա Թիֆլիսից. մերոնք գրում էին, որ Արովյանցը 1847 թ. վերջերին եղել է Ներսես կաթողիկոսի մոտ, պատմել է իր խղճալի վիճակը, հայտնել է, որ ինքը գավառական դպրոցի համար չի երկար տարիներ տքնել Դորպատում՝ նշանավոր պրոֆեսորների ձեռի տակ, խնդրել է ուսուցիչ ընդունել իրեն Ներսիսյան դպրոցում: Վեհափառը խոստացել է նրան ոչ միայն ուսուցչի, այլև տեսչի պաշտոն տալ: Վարժապետս միանգամայն ապահով կաթողիկոսի խոստումով, վստահ վերադարձել է Երևան, վճռած լինելով իր պաշտոնը (СМОТРИТЕЛЬ) հանձնել ոմն Տուրկեստանովի, բայց նենգավոր, չար լեզուներն այնպես են վարպետորեն նրա գեմ գործել, որ ազնվասիրտ Արովյանցը դեռ Ներսիսյան դպրոցում պաշտոն չստացած՝ Երևանում անակնկալ զրկվում է ուսուցչի և վերատեսչի պաշտոն-

ներից: Ստացած ուճիկի քանակն էր 380 ու, ինքը հաղիվ 38-39 տարեկան էր, անապահով վիճակում, կնոջ ու 3 մանր երեխաների տեր: Այս կրիտիկական սրտապատկեր միջոցին ռվ կարող էր իսկույն լեթ ամոքել հայրենասեր Աբովյանցի խոցված սիրտը, հուսադրել նրան, որ չլքվի տմարդի հարվածից: Իմ կարծիքով՝ միմիայն Ներսես Ե-ի ազդեցիկ մի խոսքը, որ կանչեր ու ասեր. «Որդիս, մի հուսահատվիր, դու տեսուչ ես իմ հիմնած դպրոցում»: Բայց այդպիսի սրտապնդիչ խոսքի փոխարեն, երբ հայ, անգրասիկ, գերմանական դպրոցում պատրաստված մանկավարժը ներկայանում է Ներսես Ե-ին Թիֆլիսում ու իրեն նեղ վիճակից ազատելու համար հիշեցնում ամիսներ առաջ տված խոստումը, ցասկոտ բնույթով կաթողիկոսի բերանից լսվում են այս բառերը.

— «Ի՞նչ ես գլուխս ցավեցնում ստիպելով, խոսք էր, ասացի. հո ստորագրությունն չտվի՞ քեզ»:

... Գովված Ներսեսի այս անսիրտ ու անտարբեր վերաբերմունքից անհունորեն վշտացած ու հրապարտված անգուգալիան վարժապետս մնում է իր հույսերի մոխրի վրա նստած. դրանից հետո այն ժամանակ ռւմ գիմեր: Այլևս ինձ հայտնի չէ, թե 1848 թվի սկզբի ամիսներին ի՞նչ սիրտ փշրող հանգամանքներ են պատահել Երևանում նրան, որ ապրիլ ամսում գլուխը մահու է տվել, անհետ, անգուման կորել...:

1850 թվին հորս մահվան պատճառով Դորպատից եկել էի Թիֆլիս. լսեցի, որ վարժապետիս ամուսինը գտնվում է Թիֆլիսում, միտոս ընկավ «Աղասու պատմության» թողած տպվորությունը. բնակարանի տեղն իմանալով գնացի այցելության՝ մխիթարելու մտքով: Թեև 7-8 տարի անցել էր, բայց նա ինձ լավ հիշում էր. երբ խոսք գցեցի վարժապետիս թողած ձեռագրերի մասին, ասեց.

— «Ես հայերեն չգիտեմ, նրա բոլոր թղթերը ժողովել եմ 2 արկղի մեջ, ահա այնտեղ են, նայեցե՛ք: Ինք առաջին մարդն էք, որ հետաքրքրվում, հարցնում եք նրա ձեռագրերի մասին»: Արկղի թղթերը քրքրելով՝ գտա «Վերք Հայաստանի» քառածալ հաստ տետր դավթարը—հետո խնդրեցի տիկնոջը, որ թույլ տա արտագրել տամ: Իրավունք ստանալով՝ մարդ վարձեցի, պատճենը վեցրի, բնագիրը վերագրծրի տիկ. էմիլիային: Բժ. Հախվերդյանց Գ. այդ բանը որ լսեց, ցանկացավ կարդալ: Տվի, կարդաց, շատ հավանեց: Նորից վերագրանում էի Դորպատ ուսումս շարունակելու. Մոսկվայով անցնելիս այցելեցի Նազարյանց Ստեփա-

ներն, որին ճանաչում էի Դորպատից. պատճենը հետո էր, ցույց տվի նրան: Նա երկար թերթեց «Ողբ հայրենասերի» ձեռագիր աշխատությունը, բավական երեսներ կարդաց ու այսպիսի գնահատական տվեց.

— «Սրա ամեն մի բառը բանաստեղծություն է. ժողովրդի հոգուց է խոսում, ապրել է նրա ծոցում, կենդանի կերպով պատկերել է տեսածը, լսածը, զգացածը, երանի՜ լուսահոգի Սաչատուրին»...:

Հենց որ ձեռագիր «Վերք Հայաստանի»-ն հասցրի Դորպատ, ուսանող հայերը հավաքվեցին շուրջս, սկսեցին կարդալ ու հիանալ Արուստանցի հարուստ լեզվի, ժողովրդական սիրուն դարձվածների, մանավանդ արյուն եռ բերող նրա հայրենասիրական ողու վրա: Վարժապետիս գրվածքի գործած խոր ազդեցություն տակ ամենախորթացած ուսանիտս հայ ուսանողն էլ ձգտում էր հայերեն խոսել սովորել—հայասնալ ու օրհնել նրա անունը:

1853 թ. ուսումնա ավարտած վերադարձա թիֆլիս: Լավ պաշտոն ստացա փոստային վարչություն մեջ, երոպական լեզուներ իմանալն ահագին նշանակություն ունեւր այն ժամանակները, սակայն չէի կարողանում խոր վիշտը սրտես հանել. տանջվում էի՝ մտածելով, թե մինչև ե՞րբ թողեմ անտիպ միա իմ մոտ գտնվող պատճենը «Վերք Հայաստանի»-ի, և նրա հետ անձանոթ միա սիւրելի—կորած վարժապետիս անունը: Ինքս երկանցի չէի, բայց Արուստանցի ազդեցություն տակ խոսում էի ու գրում արաբատյան բարբառով, ասածիս ապացույց կարող է ծառայել գերմաներենից իմ թարգմանած «Նալա և Դամայանդի» գրքույկի լեզուն: Ծանոթների շրջանում խոսում էի Արուստանցի աշխատությունը տպագրելու մասին, ոչ ոք հավանություն չէր տալիս, շատերը խրախուսեղու փոխարեն դու ծաղրում էին ինձ ու հուսահատեցնում: Տարիներ անցնելուց հետո վերջապես գտնվեց թիֆլիսում մի ազնիվ հոգի, Արուստանցի գրիչը, տաղանդը իմ չափ գնահատող—այդ պատվական հայր Փոնդոյանց Հովսեփն էր, որ մի ժամանակ տեսուչ էր Ներսիսյան դպրոցում: Դա ոչ միայն հավանեց մտադրութունս, այլև տաք սրտով ընկերացավ հրատարակության գործին: Իմ չափ նա էլ փող վեր գրեց, ներկայացանք Արուստանցի ամուսնուն, հայանեցինք մեր միտքը, հրատարակելու իրավունք խնդրեցինք: Նա ուրախությամբ հոժարվեց. մենք նրան հոնարար տվինք, ճիշտ չեմ հիշում 200 թե 250 ռուբլի արծաթ: «Վերք Հայաստանի»-ն տպել տվինք 1858 թվին՝ հազար օրինակ կամ քիչ

ալելի. տպագրությունն իմ մոտի պատճենի համեմատ էր, սրբագրության նեղությունը քաշեց պարոն Փոնդոյանցը: Գիրքը լույս տեսավ հեղինակի անհայտանալուց ուղիղ 10 տարի հետո: Սկզբից մինք շատ օրինակներ բաժանեցինք ձրի, որ կարդան, ծանոթանան, թե ինչ տաղանդի տեր մարդ է կորել անհետ: Մենք մեր նպատակին լիովին հասանք. կարդացողը մնում էր հիացած, բերանը բաց: Ամեն տեղերից խնդրում էին, որ Աղասու գիրքն ուղարկենք. այդպես էին անվանում «Վերք Հայաստանի» գիրքը: Շատ տեղերից եթե ուղարկած օրինակների համար փող չէինք ստանում, չէինք հոգում: Մեր հրատարակելու նպատակը փող վաստակելը չէր, ուստի մնացած օրինակները հանձնեցինք Շահինյանց անունով գրավաճառին, որ ցանկացողներին տա 50-ական կոպեկով:

Այսպես վերջացրեց ծերունի Աքիմյանց Գեորգն իր զրույցը: Վերջին անգամ նրան տեսա 1911 թվին հիվանդության մահձում պառկած: 82-ամյա ծերունին ասում էր ցնձաղեմ.

— Լրագիրներից տեղեկանում եմ, որ ազգը ցանկանում է գերեզմանն անհայտ վարժապետիս արձան կանգնացնել: Ա՛խ... սւր էր թե ամենաբարի աստվածը կյանքիս թելն աշխարհի կարացներ, որ այդ երջանիկ օրն էլ տեսնեի ու հետո աչքերս փակեի...:

Աքիմյանցից հետո Դորպատ ուսանելու դնացողն էր Խատիսյանց Գաբրիելը, Արուսյանցի հիշատակն իր երախտագիտությունով պսակող աշակերտը, որ մի ժամանակ Թիֆլիսում պանսիոն էր պահում: Դորպատում ես իմացա, որ սա կղել է քիմիկոս Կարլ Շմիդտի սիրելի աշակերտը և շատ մոտ նրա ընտանիքին: 1899 թվին պրոֆեսորի պառավ այրուն այցելած ժամանակ, նրանց ալլոմի մեջ տեսա Խատիսյանցի ձեռագիրը, հայերեն գրած նրա անուն ազգանունը: Նա իբրև գեղեցիկ հայ երիտասարդ՝ շատ սիրված է եղել գերման ընտանիքների մեջ, ինչպես երևաց: Նա Դորպատում սիրած է եղել Ելենա անունով մի օրիորդի ու նրան ընտրել իբրև հարսնացու: Անհայտ պատճառով Գաբրիելը թողել է հարսնացուին ու դարձել Կովկաս: Պրոֆեսորի կինն ինձ հարցեր տալով՝ հետաքրքրվում էր Խատիսյանցի վիճակով. երբ լսեց, որ նա ծերացել է ու մնացել ամուրի, զարմանքով ասեց.

— «Միթե այն կարմրաթշիկ, գեղեցիկ երիտասարդին ձեր աշխարհքում մի ուրիշ օրիորդ չսիրեց, որ ամուսնանար»: Հետո ավելացրեց. — «Ախր նրա հարսնացուն էլ այստեղ պառավեց առանց

ուերիշ մեկի սիրելու, պսակվելու: Նա շատ կմխիթարվի, եթե այդ չուերն իմանամ:

Գաբրիելը Թիֆլիսում վաղ մեռավ, Դորպատից վերադարձնալուց հետո նրան չտեսա, որ խոսեցնեմ: Նա Արովյանցի ահանալուր ու նրա ընտանիքի համար մեծ սրտացավություն ցույց տվող աշակերտն էր:

Արովյանցի միակ աղան՝ Վարդանը, ծնված է 1840 թ., բարեսիրտ Խատիսյանցի հոգածության շնորհիվ գնաց Դորպատ ուսանելու: Աքիմյանցի ասելով, Խատիսյանցն իրենից և մյուս ընկերներից փող ժողովելով՝ միշտ կանոնավոր ամսավճար էր ուղարկում Դորպատ, որ վարժապետի որդին առանց կարիքի ուսումը համալսարանում շարունակի ու վերջացնի:

Երբորդ աշակերտը, որին հաճախ պատահում էի, Դերվիշյանց ծերունի Դավիթն էր, որ երկար ժամանակ թարգմանի պաշտոն ուներ Թիֆլիսում՝ Փրանսիական հյուպատոսի մոտ: Սա ֆրանսուհի կին ուներ, առանձին հարգանքով ու սիրով էր հիշում իր ուսուցիչ Արովյանցին ու նրան անվանում իր բարերար և պաշտելի մարդ: Նա էլ վկայում էր, որ վարժապետին Նիկոլայ Լ-ի կինը Պ. Բուրգում հյուրասիրել է նախաճաշիկով ու հետը զրույց արել:

— Մի անգամ, — պատմում է Դերվիշյանցը, — ես դասը թողել, փախել էի տուն. մյուս առավոտ դասի եկա թե չէ, վարժապետս բռնեց, վեր գցեց սենյակի հատակի վրա ու իր ձեռքով ինձ մի լավ ուղղի տվեց, փափուկ տեղերս տաքացրեց: Այլի նրա ձեռը, եթե նրա խստությունը չլիներ, ես շատ գիժն էի, խելքի չէի գա, լավ չէի սովորի, որ վերջը Մոսկվա գնայի և ուսումնաշարունակեի: Երբ պետք է գնայի Լադարյան ճամարան, փող չունեի, ճամբածախս նա տվեց իր ծոցից:

Դերվիշյանցն ընտանեկան կողմից դժբախտ էր, վերջերը շատ չքավոր էր ասլորում. բարեսիրտ Աքիմյանցն էր օգնում հին ընկերին: Երբ նրա լուսանկարը վեցնեղու համար Բաբայանց Գր-ի մոտ էի տարել, նա խմանալով Դերվիշյանցի ով լինելը, ոչ միայն ձրի նկարեց, այլև ամսական որոշ թոշակ էր տալիս մինչև մահը:

Սուսլուկյանց Գաբրիելը, սիրելի հայ դրամատուրգը, որ ծերության օրերին սովորություն ուներ Միքայելյան փողոցով, ոտով դեպի Մուշտայիդ՝ զրոսնելու գնալ, հաճախ էր հանդիպում ինձ:

— Խաչատուր Արովյանցը, — պատմում էր նա, — եղել է իմ

ուսուցիչը: Նա է ինձ ուսուց լեզվից պատրաստել: Նա չլիներ, ինձ գիմնադիպում չէին ընդունի: Նրա մոտ պատրաստված աշակերտները Մոսկվայում, Պ. Բուրգում էլ անվանի էին, ինչ թե Թիֆլիսում: Շատ լավ մարդ էր, շատ էլ աշխատասեր: Նրա մասնավոր դպրոցը կես պանսիոնի պես բան էր. բաղկացած էր մի մեծ սենյակից ու բոլորովին կից էր ունդգինի ուչիլիշչի շինքին, որտեղ նա սմոտրիտեղ էր, գտնվում էր Ալվանգի խանութից քիչ վերև, ուր Լոտի կոնդիտերի խանութն է:

Եղբայրս՝ Միքայելը նույնպես կարդում էր Աբովյանցի մոտ, բայց շատ հարգաքար, անուշակալ տղա էր. մի օր վարժապետը մի քանի անգամ նկատողություն արեց, որ ուշքը վրեն պահի, եղբայրս ականջ չդրեց: Աբովյանցը տաք բնույթ ուներ, բարկացավ, բռնեց նրա ականջից, այնպես ամուր քաշեց, որ բլթակն արյուհնաթաթախ եղավ: Վարժապետը մեղավոր չէր, Թիֆլիսի տղեքը ցեղք էին. խնդրեմ, գեթաղվա, թախանձեց ծերունի դրամատուրգը, ոչ ովի չասես, թե հէ բանը Սուսլովյանցի բերանից է դուրս եկել Աբովյանցի մասին:

Ղորղանյանց Հովհաննեսը, Աբովյանցի երեանի աշակերտներից, ստացել էր վարժապետից երգերի տետր, որ նրանից արտադրի Զանգի գետին վերաբերող երգը: Մինչև 1896 թ. մնացած էր նրա մոտ, էլ չիմացա՝ ում ձեռն ընկավ: Տեսրի միջ կար 19 ոտանավոր՝ գրված խաչ. Աբովյանցի սեփական ձեռքով, բոլորը գրեթե գրաբար: 11-րդ երգի վերնագիրն էր՝ «Առ հանդէս ուխտի ի լեռան Մթածմինդա ի 1840 ամի» (17 տուն):

18-րդ երգի վերնագիրը. «Առ պատվական իմ բարեկամ և աշակերտ հոգեսուն շնորհադարձ պատանին Եգոր Ակիմյան, 1844 թ. 28 ապր.»:

19-րդ երգի վերնագիրը. «Առջին պատկերի բաղմերախտ իմ բարեբաբի Ֆրիդրիխ Պարրոտի, որ վախճանեցաւ ի 1841 ամի ի Դորպատ» (8 տուն):

Աբովյանցի պանսիոնի մյուս աշակերտներից Թիֆլիսում կենդանի տեսել եմ Խանդավամյանց Իսայուն, Աբասթումանում՝ Յուզբաշյանց Հարությունին, որ շատ սրախոտ, բարեհոգի անձն էր, վերջն էլ բոլոր կարողությունը կտակեց բարեգործական նպատակով:

1913 թ. սեպտեմբեր Թիֆլիսում հանգիպեցի Աբովյանցի աշակերտներից մի ծերունու՝ ծնված 1829 թ. գեկտին: Դա զինվորական բժիշկ Իվան Կուկուշանյանցն էր, որի տունը գտնվում է

վրաց սեմինարի շենքի դիմաց: Այդ հասակում դեռ ժիր էր, լավ շրջում, լսում, խոսում էր, միայն աչքերն աղոտ էին տեսնում: Նա պատմում էր ինձ հետեյալը.

— Այբբենը սովորել եմ Զիգրաշենի պառավ կույսի մոտ. երեխաքս գետնին ծալապատիկ նստած էինք կարդալը սերտում, գրել սովորելը դեռ ադաթ չէր: Կարդալ սովորելու վարձը կույսի համար շաբթենը տանում էինք մի արասի փող: Առժամանակ հետո նրան թողի, գնացի Նորաշենի տիրացուի մոտ կարդալու: 10 տարեկան կլինեի, երբ հայրս ինձ տաքավ խաչատուր Աբովյանցի մոտ: Որքան հիշում եմ, նա կտր երեսով սիրուն, շեկավուն օքմին էր. բակենբարդ ունեի, բխեր չէր պահում, ուրախասիրտ, լայնալանջ, միջին հասակից ցած, շարժուն մարդ էր: Գաս տալիս սովորություն ուներ ձեռները շալվարի գրպաններում դնել, և շուտ-շուտ ման գալ, հագնում էր երկար սև սերտուկ, սև ժիլետ: Երկու անգամ եկել է մեր տուն: Սովորություն ուներ աշակերտների ծնողներին տեսության գնալու, որ իմանա, թե տղերանց լինչպես են պահում. քաղցրեղեն շատ էր սիրում, մեր տուն եկած միջոցին մայրս մուրաբայով հյուրասիրում, պատվում էր: Մի երկու անգամ իմ ձեռքով ուղարկել է, որ անուշանի իրա տանը: Վարժապետին այդ տեսակ ընծաներ տանել ընդունված էր քաղաքում այն ժամանակ: Ես պատկանում էի ունեւոր աշակերտների թվին, դրա պատճառով ունեղջի ունչիլիշչա գնալու փոխարեն դաս էի առնում Աբովյանցից՝ ջուկ, իրա տանը: Աշակերտներս նրա մոտ, մեծ թե փոքր, կլինեինք 20—25 հոգի՝ հայեր, նեմեցիներ, թուրք: Առավոտը գնում էինք նրա բնակարանը, տեսնում էինք ամեն բան վերքաղած. նեմկա կնիկը շատ տնարար օքմին էր, կերակուրն էլ նա էր եփում, պատրաստում բոլորիս համար: Կարդում, գրում, խոսում էինք զանազան լեզուներով մինչև ճաշ: Օգնական վարժապետ էլ ուներ, նեմեց էր ու երկար կոթով չիբուխ քաշող: Աբովյանցը ճաշից ետն էլ պարապում էր, սովորեցնում ու ապա արձակում տները գնալու:

Սովորություն ուներ իրիկնապահներին աշակերտներին տանում էր զրոսնելու: Մեր գնալու մոտիկ տեղն էր վանքի դիմացի կղզին, որ կանաչապատ էր ու ծածկված ուռի և այլ ծառերի անտառով: Աշակերտներս գնում էինք կարգով, բայց ոչ կռնաբռնուկ արած: Քռան աջ կողմի բարակ ճյուղի վրա կար փայտե ժամանակավոր կամուրջ, դրա վրով անցնում, գնում էինք կղզին, վարժապետը նստում էր առանձին, մենք վաղվղում էինք. նա մեր

խաղին չէր մասնակցում, իրեն ծանր էր պահում: Հետը միշտ բերում էր տան ծառային: Կղզին քաղքցոց համար ժամանակ անցկացնելու տեղ էր. ունեւոր ընտանիքները սամալարով գալիս էին դետի կանաչ ավերին նստոտում, թեյ խմում:

Աղքատ մասը կամ դարիւր կնանիք էլ դուրս էին գալիս այդ կղզու վրա ոչ թեյի կամ քեֆի, այլ լվացք անելու, կարպետ, մթել մաքրելու:

Արովյանցը ձեռնափայտ էր բանացնում, մեր հետ զրոսնելու գնալիս հովանոց չէր ունենում: Սուրալիի կողմերն այդի ու անտառ էր, զրոսնելու չէինք գնում շատ անգամ, որովհետեւ երկյուզ գալի եր:

Աշակերտներս համադգեստ չուենինք, ինչ ուզում էինք՝ հագնում էինք, հետո վերեից բլուզի պես բան. ունեւորների տղերքն արխալուզ չէին հագնում, գոնե ես չեմ հիշում, որ հագած լինեմ, մեր աշակերտների ոտնամանները՝ ցեխի պատճառով՝ ճտկալոր էին:

Ամառ ժամանակ էլ կարգալը շարունակում էինք: 1839—40 թվերին թիֆլիսեցիք սովորույթ չուենին հեռու տեղ դաչա գնալու, Կոճոռն ամառանոց չէր. ճանապարհն էլ չէր շինած, Վորոնցովի օրով սովորություն ընկավ Կոճոռ, Բորժոմ գնալու: Քաղաքացոց համար հով դաչան իրենց տների տափակ կտուրներն էին, այնտեղ թեթե վրան էին խմում, որ անձրեից, արեից աղատ մնան. ողջ ամառը կտրներին էին ուտում, խաղում, խմում, քնում: Կտուր էին բարձրանում պատի մեջ շինած սանդուխքով: Այգի ունեցողները գնում էին Կրծանիս ու Օրթաճալա. այգիներն այն ժամանակ շատ ազիզ ու թանկագին բան էին, աղքատի ուժը չէր պատիլ այգի ունենա, իսկ հարուստները նրանց մեջ տներ էին շինում, ամառ, աշունք այնտեղ ապրում: Այն ժամանակ քաղքցոց մեջ սամալար բանացնելը կտր, միայն թե չայ խմում էին միայն առավոտները, իրիկունները դեռ աղաթ չէր:

Մեր տան մոտի Թամամշեի քարվանսարին դեռ չկար, նրա տեղը պարապ էր, փայտի սայլեր էին կանգնում, մի կողմից խե էր, առու էր գալիս Սուրալիի կողմից, խեը (ձորը) շարունակվում էր մինչև Վանքի թաղը: Ջրի առուն անց էինք կենում տախտակե կամուրջով:

Վերան քաղաքից այնքան կտրված էր, որ շատերի համար ծառայում էր իբրեւ ամառանոց: 1844—45 թվերին գիմնադիպում եղած ժամանակ ծնողներս ինձ ամառը տալիս էին Վերայում մի ուռսի մոտ ապրելու:

Մեր քաղաքացիք շատ սիրում էին օրաները, քեֆ անելով ուրախ ժամանակ անցկացնելը: Մեր վարժապետն էլ շատ էր սիրում օրաներին ժողովրդին մեջ ման գալը, մտիկ անելը, թե ինչ են խոսում, ինչ բաներ են երգում կամ ինչպես են ժամանակ անցկացնում: Երբ մեր վարժապետը 1843 թ. ամառվա վերջը Թիֆլիսից հեռանում էր, մենք նրա հետնից լաց էինք լինում:

Այսպես վերջացրեց ծերունի բժ. Կուկուշանյանցն իր զրույցը: Վերջին զրույցը պատկանում է Երևանի գավառական դըպրոցի — Արուսյանցի հսկողութեան տակ գտնվող դպրոցի աշակերտին, որին 1879 թ. տեսել, ճանաչել եմ, երբ վերակացուի պաշտոն էր վարում Ներսիսյան դպրոցում, հետո ձեռնադրվեց քահանա, կոչվում էր տեղի Արևիկյանց: Ծերուկյան օրերին ապրում էր որդոց մոտ՝ Թիֆլիսում: Տ. Արևիկյան միջոցով կարող եղավ այցելել խաչ. Արուսյանցի հարսին և տեսնել «Վերք Հայաստանի»-ի բնագիրը: Այդ քահանայի մահացավ 1920 թ. Թիֆլիսում: Պարույր կրտսեր որդուց ստացա նրա հուշատետրը, որից քաղում եմ Արուսյանցին վերաբերած այս տողերը. «Հորեղբայրս՝ Սահակ աղեն տարավ ինձ Արուսյանցի մոտ: Իմ տեսած Արուսյանցը նման չէր այժմյան տարածված լուսանկարին, շատ փոխված էր: Լավ հիշում եմ, նա ոչ շատ բարձր էր, ոչ ցած, ոչ գեր էր, ոչ լիար, այլ միջին հասակի, բարեձև կազմվածքով, կոթ դլսով, շագանակագույն մազերով, խիզախ դեմքով, գեղեցիկ մարդ էր՝ 40 տարեկան:

Երևանցիք մինչև Արուսյանցի գալը—1843 թ. իրենց տղերանց զրկում էին Թիֆլիսի գիմնազիոնը կամ Լազարյան ձեմարանը. այժմ այդ սովորությունը թողին:—Արուսյանցն ինձ՝ նոր աշակերտիս տեսնելով, ձեռով շոյեց շիկահեր գլուխս ու ասեց.

— «Մի րեչի նահապետ, քո գլուխն էլ իմ գլխի պես մեծ է, ինձնից հազիվ հազ վարժապետ դուրս եկավ, տեսնենք քեզանից ինչ դուրս կգա»,—այդ ասեց ու ձեռս բռնած տարավ ինձ իր առանձնասենյակը, խուրջինիցս իմ գրքերը, տետրակները հանեց, կարդացնել տվեց և նստացրեց պատրաստական դասարանի Բ. բաժանմունքում ու դառնալով աշակերտներին, ասեց.

— Ձեզ մի նոր ընկեր եմ բերել, մի լավ ընկեր:—Սկսեց թվել մի առ մի իմ չունեցած արժանիքները:

Կիրակի և տոն օրերին Արուսյանցը ժամաշապիկ հագնելով՝ քարոզներ էր խոսում եկեղեցիներում, հորդորում էր ծնողներին, որ իրանց զավակներին անուսում չթողնեն: Նա բարի, ազնվատիրոտ անձն էր, բայց և արժանապատվությունը պահող ու պա-

հանջող: Նա բազարում ուշուշ էր երևում: Մի օր բազար գնացած միջոցին տեսել էր, բոլոր հայ բազաղները տեղերից վեր են թռչում, որ կվարտալնիին բարեհեն, խոնարհ գլուխ վեր բերեն, իսկ երբ ինքն է անցնում՝ ուշ չեն դարձնում: Նեղացած կանչում է բոլոր բազաղներին, որոնք իր աշակերտների ծնողներն էին ու այսպիսի խրատ կարգում:

— «Պարոններ, ձեզ հավատացնում եմ, որ ես մի առանձին փառասիրություն չունեմ ու չեմ էլ ունեցել անցյալներում, թեպետ, ճշմարիտ ասած՝ այդ կիրքն ամեն մարդու հատուկ է, ուսյալ լինի, թե անուս, ես աշխատել եմ հեռու մնալ դրանից. որովհետև ասված է՝ փառքը ստվերի է նման, եթե փախչես նրանից՝ հետևիցդ կգա, եթե հետևից ընկնես՝ քեզանից կփախչի: Այսօր չարսուռով մի քանի քայլ ինձանից առաջ գնում էր պոլիցիական կվարտալնի, տեսա թե ինչպես դուք ամենքդ ոտքի կանգնեցիք, դդակ վերցրած՝ գլուխ տվիք: Նրանից քիչ հետո ես անց կացա, ձեզանից հազիվ մի երկուսը բարձրացան, գլուխ տվին, կարծեք, թե այդ էլ ավելորդ էին համարում: Եթե մի բոպե մտածեք, թե ո՞վ է պոլիցիական աստիճանավորը, և ո՞վ եմ ես ձեզ համար, հավատացած եմ, ինքներդ կդատապարտեք ձեզ ձեր անքաղաքավարի և ապերախտ վարմունքի համար: Այո, պոլիցիականը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նա, որ հսկի փողոցների մաքրությանը, եթե սատկած շուն կամ կատու ընկած լինի — պետք է դեսյատնիկին պատվիրի, որ ժամ առաջ սայլ վարձեն և տանեն քաղաքից դուրս, հողի տակով անեն: Բայց շատ անգամ տեսած կլինեք, օրերով այդ ապականությունն ընկած է լինում փողոցում, սաստիկ դարշահոտություն տարածելով: Այդ մասին նրանք անփուլթ, անհոգ են մնում, այնուամենայնիվ դուք նրանց պատվում, մեծարում եք, իսկ մեզ՝ ձեր զավակների ուսման և առաջադիմության մասին մտածող, հոգացող ուսուցիչներին, դաստիարակներին պատվել-հարգելուց հեռու եք փախչում: Ահա հենց այս ուղեցա ձեզ ասել, ուրիշ ոչինչ չունեմ ասելու, աղատ եք, գնացեք»:

Որքան հիշում եմ, Աբովյանցը զավառական դարոցում ուսուցիչ էր և թվարանություն էր ավանդում, հետը դասարան էր բերում Գանաքեռի կուռ պոպոքներ և չորս գործողությունը փոքր աշակերտների հետ դրանցով անցնում:

Երևանում ամենն էլ Աբովյանցի մասին գովեստով էին խոսում: Նրա շնորհիվ պետական դարոցը ծաղկում էր: Աշակերտների թիվը 90-95-ի չափ կլիներ:

Ճաշից հետո, ժամի 5-ին, իր մոտ էր ժողովում Բ., Գ. դա-
ւարանների աշակերտներին և հետները գերմաներեն պարապում:
Գնդապետ Վորոբյովը շատ էր դուրում Արովյանցին.

— «Հայերը չեն իմանում գնահատել Արովյանցի պես ան-
ձին,— ասում էր նա,— պետք է դո՛ւ լինեն աստծուց, որ նրանց
այսպիսի պատրաստված ուսուցիչ ու դաստիարակ է պարզեւել»:

Ահա այն ամենը, ինչ որ ծերերից լսել եմ անմահ Քաչա-
տուր Արովյանցի մասին:

Ց Ա Ն Կ

	Էջ
1. Երկու խոսք	5
2. Ֆրեդրիկ Պարրոտ	9
3. Մորից Վազներ	18
4. Ֆրեդրիկ Բոդենշտեդտ	24
5. Ավգուստ Հաքտհաուզեն	33
6. Կարլ Կոխ	46
7. Մի անհայտ ֆրանսիացի	48
8. Ստեփանոս Նազարյան	50
9. Միքայել Նալբանդյան	56
10. Պերճ Պոռշյան	62
11. Նահապետ Աթանասյան	76
12. Գևորգ Բարխուդարյան	85
13. Սարգիս Քամալյան	89

Պատ. խմբագիր՝ Ռ. Ջ ա Ր յ ա ն

Ստորագրված է տպագրության համար 12/III 1941 թ.

ՎՖ 561, պատվեր № 35, հրատ. № 96, տիրած 3000.

Տպագրական 8 մամ., մեկ մամ. 38,400 նիշ, հեղ. 6,5 մամ.

Գինը 5 ռ. 50 կ., կադմը 1 ռ.

Երևան, ԱրմՖԱՆ-ի հրատարակչության տպարան, Լենինի փող., 67

ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

	Տող	Տողած է	Պիտի լինի
2			
9	16 Պ.	Elektromagnet	Elektromagnet
23	7 Պ.	Moritz	Moritz
22	1 Պ.	taq	Tag
»	2 Պ.	„Tausent	„Tausend
16	2 Պ.	Wahrend der jahre	während der Jahre
»	3 Պ.	Wanderungen	Wanderungen
100	»	„Briderchen“-ի	„Brüderchen“-ի
103	»	Jahrbodier	Jahrbücher

[604]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031497

II
A 31497